

[અંગ્રેજ છઠ્ઠા ને સાતમા ધોરણ માટે]

ભરખા મેટ્રીક્યુલેશન ઇતિહાસ

[પ્રશ્નોત્તર રૂપે]

બ્રીટીશ યુગ

[નવા રાજ્ય બંધારણ સાથે]

© ©

લેખક :

એક અનુભવી શિક્ષક

© ©

: પ્રકાશક :

શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ટાવર રોડ, સુરત.

મૂલ્ય : ચાર આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી લઘુગદ્ય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૮૧૦ કિંમત ૦.૪૦

ગ્રંથનામ ૨૫૫ મેટ્રિક્યુલેશન ઈન્ડિયા

વર્ગીક ૩/૨૭ : ૭૪૧ : ૬૦ : ૧૭૨૪

બ્રીટીશ યુગ

Q. 1 How did the Europeans settle in India ?

Ans. યૈહમી સદીની અધવચમાં મુસલમાનોએ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ જીત્યું તેથી યુરોપિયન લોકોનો હિંદ સાથેનો વેપાર ભાંગી પડ્યો. હવે તેમણે હિંદ સાથેના વેપાર માટે દરિયાઈ માર્ગ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો અને ૧૪૯૮ માં વાસ્કો ડી ગામાએ તે માર્ગ શોધી કાઢ્યો. આમ હિંદમાં આવનાર યુરોપિયન પ્રથમ તે પોર્ટુગીઝ પ્રથમ હતી. તેમણે હિંદમાં આવી પશ્ચિમ કિનારા પર પોતાનાં વેપારી મથકો સ્થાપ્યાં અને હિંદની રાજકીય સ્થિતિ જોઈ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના કોડ સેવવા માંડ્યા. પણ શરૂઆતમાં તો તેઓ કુવ્યા અને તેમણે થોડાં ઘણાં સંસ્થાનો બેગાં કર્યાં ન કર્યાં ત્યાં તો તેમની પડતીનો સમય આવી લાગ્યો. આમ તેઓ ન વેપાર કરી શક્યા અને ન સામ્રાજ્ય સ્થાપી શક્યા.

આમ પોર્ટુગીઝોની પડતી થઈ એટલે કે હવે લોકોએ પોતાનું નસીબ અજમાવવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. તેઓ પોર્ટુગીઝો કરતાં વધારે સફળ થયા. તેમની નોકાસતી પોર્ટુગીઝો કરતાં ચઢિઆતી હોવાને લીધે તેમણે ઘણાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. વળી હુગલી, ચિન્સુરા, મદ્રાસ, વગેરે પ્રખ્યાત સ્થળોએ તેમણે પોતાના વેપાર માટે કોઠીઓ સ્થાપી. પણ તેમની દરિયાઈ સત્તા તૂટી અને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ લોકોએ હિંદમાં પગપેસારો કરવા માંડ્યો. આમ આ બીજી પ્રથમ પણ પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરી શકી નહિ.

ફ્રેંચ અંગ્રેજોએ જેમાં પહેલી આવનારી પ્રથમ અંગ્રેજ પ્રથમ હતી.

ઇ. સ. ૧૫૭૬ થી અંગ્રેજોએ હિંદની મુઝાકાત લેવા માંડી. આ વખતે દરિયાઈ સત્તાની જમાવટને લીધે તેઓએ પણ નસીબ અજમાવવા માંડ્યું. જ્યારે તેઓએ હિંદમાં આવી જોયું અને તેનું વર્ણન કર્યું

ત્યારથી તેઓના મન લક્ષ્યાયાં અને દિંદ સાથે વેપાર કરવાને એક કંપની કાઢી (૧૬૦૦) તે ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની. ઇલિઝાબેથે તેને દિંદમાં વેપાર કરવાનો ઇજારો આપ્યો અને આવી રીતે તેમને ઉત્સાહ મળ્યો. સર ટોમસ રો એ આતિ જલ્દાંગીર પાસે સુરતમાં પોતાની કાઠી સ્થાપવાની પરવાનગી મેળવી અને ચાર્યાસી વાવટાવાળા બંદર પર પોતાની કાઠીની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે તેમણે મદ્રાસ, કાલીકટ, મહલીપટ્ટમ વગેરે બંદરોએ તેમણે પોતાની કાઠીઓ સ્થાપવા માંડી અને વેપાર શરૂ કર્યો. વળી શાહજહાંના વખતમાં બંગાળામાં વેપાર કરવાનો હક્ક મેળવ્યો અને જૂદે જૂદે કંદાણે પોતાના રક્ષણ સારું કિલ્લા બાંધવા માંડ્યા. અને તેમના વાસ દિંદમાં ચાલુ રહ્યો. તેઓએ ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરવા માંડી. હવે બીજી બાજુએ ફ્રેંચ લોકો આ બધા વેપારીઓએ મેળવેલી સમૃદ્ધિ જોઈને અકળાયા. તેઓએ પણ વેપાર કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો અને દિંદમાં આવ્યા. તેઓએ સુરત, મહલીપટ્ટમ, પોંડીચેરી, ચંદ્રનગર, કેલાકટ, દાકા વગેરે જગ્યાએ કાઠીઓ સ્થાપી. વળી દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ પણ વધારે અને વધારે ગાદ બનાવવા માંડ્યો. આમ તેમણે પણ વેપારને અર્થે સામ્રાજ્ય સ્થાપવાને કારસ્તાન કરવા માંડ્યાં. પણ હજી સુધી દિંદનું ભાવિ નક્કી ન થતું હોવાથી અને સફળતા મળશે એ નક્કી કરવું અઘરું થઈ પડ્યું.

આમ આખરે ફ્રેંચ અને અંગ્રેજો અને પ્રજાએ પોતાના વેપાર અર્થે દિંદમાં વસવાટ કર્યો અને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના કોડ પુરા પાડ્યા દેશી રાજ્યોમાં માથુ ગારવા માંડ્યું અને કારસ્તાન કરવા માંડ્યાં.

Q. 2 What do you know of the rivalry between the English and the French for power in India upto the recall of Dupleix ? (B. U 1924)

આપણે આગળના પ્રશ્નમાં જોયું કે ફ્રેંચ અને અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તા સર્વોપરિ બનાવવા જૂદી જૂદી જાતના પ્રયત્નો આદર્યાં. તેઓએ

એક બીજની હરિદ્રાઈ કરવા માંડી. તેઓને એક જ દેશમાં વેપાર કરવો હતો અને તેથી તેઓ વચ્ચે વિચર અને તકરાર અનિવાર્ય હતા. વળી તે વખતે દુનિયાભરમાં ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો પોતાની સત્તા જમાવવાના હેતુથી એક બીજની હરિદ્રાઈ કર્યે જતા હતા. આ વિચરના પડવા દિંદમાં પણ વાગે એની બીલકુલ તવાઈ નહોતી. આમ તેમણે ધંધામાં અને રાજકીય બાબતોમાં એક બીજની હરિદ્રાઈ કરવા માંડી.

વેપારી હરિદ્રાઈ:—

વેપાર કરવો એ બંને પ્રજાનું બ્યેય હતું. વેપાર કરવો અને ધન કમાવું અને એ ધનમાંથી જ સામ્રાજ્ય ઉભું કરવું એવો વિચાર બંને પ્રજાના હતો. વળી પોતાનો વ્યાપાર વધારવા માટે બીજ કોઈ પણ પ્રજાની પ્રગતિ અટકાવવા એ હેતુથી બંને પ્રજાએ એક બીજની વિરુદ્ધતા ધરસતાનો રચવા માંડ્યા, કે જે તેમની વચ્ચેની તકરારનું પ્રથમ પગલું ગણી શકાય. વળી પોતાનો વ્યાપાર વધારવા માટે તેમણે દેશી રાજ્યોની મદદ લેવા માંડી અને પોતાની સત્તાની જમાવટ પણ દેશી રાજ્યોમાં કરવા માંડી. આમ દેશી રાજ્યોમાં પણ બે તડ પડવા માંડ્યાં (૧) અંગ્રેજોની વિરુદ્ધમાં એટલે ફ્રેંચોને સાથ આપવાવાળા અને (૨) ફ્રેંચોની વિરુદ્ધમાં એટલે અંગ્રેજોને સાથ આપવાવાળા. આમ બંને પ્રજા પોતાનો વ્યાપારનો ઇગદો મુકી દઈ છડેચોક દેશી રાજ્યોને લડાવી પોતાની તકરાર વધાર્યે જતી હતી.

રાજકીય હરિદ્રાઈ:—

આપણે આગળ જોયું કે તેઓની વ્યાપારી હરિદ્રાઈ રાજકીય હરિદ્રાઈમાં બદલાતી ગઈ. અને તેઓને ચોકબું લાગવા માંડ્યું કે રાજકીય હરિદ્રાઈ વિના વ્યાપારી હરિદ્રાઈ અશક્ય છે. અને આમ પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા ખાતર રાજકીય હરિદ્રાઈ આદરી, આમ બંનેએ પોતાને માટે પ્રદેશો ભેગા કરવા દેશી રાજ્યો સાથે પોતાની સાગવગ વધારવા માંડી. આમ તેમની વચ્ચે હરિદ્રાઈના કારણે જુદાં જુદાં યુધ્ધો થયાં.

(૧) પહેલો કણ્ઠાટક વિગ્રહ (૧૭૪૪-૪૬) આ યુદ્ધમાં ફ્રેંચોએ સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી અને અંગ્રેજોએ પોતાની આખર ધટાડી. પણ એલેક્ષાપેલની સંધી થવાથી બંને પ્રાન્ન પાછી ઠામ પડી અને આ યુદ્ધની અસર દેશી રાજ્યો પર એ પડી કે ફ્રેંચ પ્રાન્ન એ શૂરવીર લડાયક અને હાંશિયાર પ્રાન્ન છે.

(૨) બીજો કણ્ઠાટક વિગ્રહ:- (૧૭૫૧-૫૫) આ બીજો વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો એનું કારણ એ હતું કે બંને પ્રાન્નએ પોતાના મનથી સંધિ કરી ન હતી પણ પોતાના રાજ્યોની ઇચ્છાથી કરી હતી.

ફ્રેંચો ગયા વિગ્રહથી વધારે જોરમાં આવ્યા હતા અને તેમનું બળ હવે વધારે થયું હતું. તેઓને અંગ્રેજો તરફ ભારે તિરસ્કાર હતો અને તેઓની ઇચ્છા હતી કે અંગ્રેજ પ્રાન્નને ઉમેડી મૂકવી. પણ આ યુદ્ધ તેમને માટે આકર્ષક થઈ પડ્યું. અચાનક રોમન ક્લાઇવ જેવો મહાન મુત્સદ્દી અને સેનાનાયક અદાર પડવાથી ફ્રેંચ પ્રાન્નને ભારે ભોગવવું પડ્યું. અને જ્યારે ક્લાઇવે આર્કટ કન્ટ્રી કબ્જું અને મહાન દુષ્કેતી મનોકામના ભાંગી નાંખી ત્યારથી જ ફ્રેંચ સત્તાની પાયમાલીના પડવા સંભળાવા માંડ્યા. આ યુદ્ધમાં ફ્રેંચો હાર્યા, અંગ્રેજોએ ક્લાઇવની મદદથી સારો વિજય મેળવ્યો અને આખરે ક્લાઇવ વિજેતા બની મહાન બન્યો.

દુષ્કેતે પણ મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો છતાં તે આ યુદ્ધથી નાશીપાસ નહોતો થયો. તેને હજુ સર્વ આશા હતી. પણ અંગ્રેજ લોકોની ચતુરવણીથી તેને કાંસ પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો અને તે ત્યાં આખરે કફેડી સ્થિતિએ મરણ પામ્યો. આમ આ યુદ્ધથી અંગ્રેજો સત્તા પર આવ્યા અને ફ્રેંચોના પાયા ઢીલા થયા.

(૩) કણ્ઠાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ:—

યુરોપમાં Seven Year's War ફાટી નીકળી. દુષ્કેતી જ્યાંએ આવેલો લાંબી ગુમાવેલી પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવા તત્પર થયો. તેણે સુંદર રીતે લશ્કરી રચના કરી અને પોતાના સાથી બુસી સાથે

અંગ્રેજોને હરાવવા મેદાન પર આવ્યો. પણ નશીબ ન હોવાને લીધે સાલીએ ગંભીર ભૂત કરી અને વાંદીવાસની લડાઈમાં સખ્ત હાર ખાધી.

આમ અંગ્રેજો સફળ થયા અને પૈસાના અભાવે તથા પોતાના વેપારધંધાનો નાશ થતાં ફ્રેંચ પ્રજાએ દિંદ છોડે છોડ્યું અને પોતાના સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના મનોરથો આધા મૂક્યા. આમ અંગ્રેજ પ્રજાએ સર્વાધિપત્ય મેળવ્યું અને ત્યારપછીથી જ ખરો રાજકીય ઇતિહાસ દિંદમાં શરૂ થયો.

(Q) 3 Describe the great struggle between the English and the French for supremacy in India and explain the success of the former and failure of the latter. (B. U. 1927.)

OR

Give in brief the causes of the downfall of the French in India and the rise of the English ?

અંગ્રેજોની ક્ષેત્ર

ફ્રેંચોની હાર

(૧) તેમણે રાજકીય પ્રશ્ન ને વ્યાપારી પ્રશ્ન જોડીને ધ્યાન આપ્યું.

(૨) નાણાની સગવડ સારી મળી.
(૧) વેપારમથી (૨) રાજ્ય તરફથી.

(૩) ઇંગ્લેન્ડની સરકાર પોતાના ગર્વનરોનું કામ પસંદ ન આવતાં તેમને બોલાવી લેતી-પગવતી નહિ.

(૧) તેમણે રાજકીય સત્તા મેળવવા વ્યાપાર તરફ ધ્યાન ન આપ્યું.

(૨) નાણાની તંગી પડવા લાગી કારણકે વેપાર તુટી પડ્યો. અને રાજ્યે પૈસા ન મળવાથી બેદરકારી બતાવવા માડી.

(૩) ફ્રેંચ સરકાર જે કામ પસંદ ન આવે તો તેમના ધરનાર જમીન વગેરે જપ્ત કરતી અને બહુ પગવતી.

(૪) ઇંગ્લેંડે બંને બાજુ (૧) યુરોપીય રાજ્ય કારણ અને (૨) હિંદ તરફ ધ્યાન આપ્યું.	(૪) ફક્ત યુરોપમાં જ ધ્યાન આપ્યું.
(૫) નોકરોનો સારો સાથ હતો.	(૫) માહિમાદે લડતા હતા.
(૬) દરીઆમાં સત્તા વધી.	(૬) દરિઆમાં સત્તા નાશ પામી.
(૭) અંગ્રેજ અમલદારો દૂર દેશી હતા.	(૭) ફ્રેંચ અમલદારો દુકાની દ્રષ્ટિ વાળા હતા.
(૮) કંપનીને નફો અર્પણ કરતા.	(૮) પોતાનાં ખીસ્સાં ભરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપતા.
(૯) લાયકને માત્ર અપાતું હતું e. g. કલાકાર.	(૯) દુકાને અણીની વખતે પાછો ખેલાવી લેવામાં આવ્યા હતા. આમ તેમને કામની કદર ન હતી.
(૧૦) અમલદારો લાયક હતા.	(૧૦) અમલદારો ખરા શૂરવીર અને પોતાના સ્થાન માટે લાયક હતા નહિ.

Q. 4 Write short notes on the lives of the following.

(1) Albuquerque. (2) Vasco de Gama (3) Dupleix. (4) Clive.

Ans. 'Try for your self.'

Q. 5 What were the services rendered by Dupleix?

હિંદમાં ફ્રેંચોના ઇતિહાસમાં રાજનીતિ, રાજકાંડોમાં હોશિયાર કામપણુ પ્રસંગે હિંમત દારે નહિ તેવો, વિશાળ ભુદ્ધિનો અને કર્તવ્ય પરાયણ જો કામ થયો હોય તો તે દુપ્લેજ હતો. હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય મેળવવાની કલ્પના તેનેજ સૂઝી. ફ્રેંચ લોકોનું રાજ્ય હિંદમાં સ્થાપવાને

તેણે પોતાની જુવાની, ધન, અને જિંદગી ખર્ચી. રાજ્ય સ્થાપનાના કામમાં ફ્રેંચ સરકારે જે તેને મદદ કરી હોત તો તે જરૂર પોતાનો હેતુ પાર પાડતે. ફ્રેંચ સરકારની મદદ વગર પહેલા કલ્પાટક વિગ્રહ પછી તેણે ફ્રેંચોનું જે વજન વધાર્યું તેમાં તેની બાહોશી જણાઇ આવે છે બીજા વિગ્રહમાં પણ તેણે અંગ્રેજોને તોબા પોકરાવી પણ નશીબ ફર્યું. તેનો હેતુ પાર પડ્યો નહિ અને તેથી તેને કલંક આપવું યોગ્ય નથી. તેને આવેલી અડચણો દુર કરવા તૈયાર કરેલી જુજ સામગ્રી ધ્યાનમાં લેતાં તે પ્રસંશાને પાત્ર છે. દેશી લશ્કરનું અવ્યવસ્થિતપણું જોઇને તેને એમ લાગતું કે જે આ લોકોને સારી તાલીમ આપીએ તો તેઓ સારા યુદ્ધ નીવડશે અને તેમની મદદ વડેજ તેઓ ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપી શકશે. આમ તેની યોગ્યતા અંગ્રેજ ગર્વનરો કરતાં પણ વધારે હતી એમ કહેવામાં કાંઇજ ખોટું નથી. પણ તેને ફ્રેંચ સરકારે કોઇપણ જાતની સહાય ન કરી અને ઉદ્દેશ પાછો બોલાવી લીધો.

Q. 6 Describe the rise of the English power in Bengal upto 1767. (B. U. 1930)

અંગ્રેજોએ બંગાળમાં પોતાની સત્તાની જમાવટ કરી તેના મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે.

૧૬૨૫ માં શાહજહાંએ અંગ્રેજોને થાણું નાખવાની છુટ આપી. ૧૬૮૬ માં શાહસ્તખાને તેમને નસાડી મુકવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ઔરંગઝેમે તેમને ત્યાં રહેવાની રજા આપી. ૧૬૯૬ માં Fort William બંધાયો અને થે ડાંક ગામે પણ વેચાતાં લીધાં અને આમ તેઓએ બંગાળમાં પોતાની સત્તા વધારવાનો પ્રારંભ કર્યો.

વર્ષ ૧૭૧૬ માં ફરખશિયર બાદશાહ પાસેથી તેમણે જકાતની માફી મેળવી. અંગ્રેજ વેપારીઓ આ મળેલી સગવડોનો દુરપયોગ કરવા લાગ્યા અને પોતાનો ખાનગી વેપાર કરવા લાગ્યા. આથી

બંગાળના સૂબેદાર અને કંપની વચ્ચે ઝઘડો વધ્યો. ૧૭૫૬ માં સિરાજુદ્દૌલા બંગાળનો સૂબેદાર થયો. પણ આ વખતે સ્વરક્ષણને માટે અંગ્રેજોએ કાઠીઓની આસપાસ કોટ બાંધવાનું શરૂ કર્યું. પણ તેણે તે સમારકામ તોડી પાડવા હુકમ કર્યો. પણ કંપનીએ દરકાર ન કરી અને તે કામ ચાલુ રાખ્યું. તેથી સિરાજુદ્દૌલા ગુસ્સે થયો અને કલકત્તા પર ચઢી આવ્યો. કાસીમખાનની કાઠી લૂંટી અને તેથી અંગ્રેજો પલાયન થઈ ગયા, પણ કલામત અને વૉટસન જેવા બહાદુર સેનાનાયકોની મદદથી તેમણે કલકત્તા ફરી કબજે કર્યું. પણ સંગ્રે-
ગોને વશ થઈ સિરાજે અંગ્રેજોને કોડે સલાહ કરી અને કિલ્લા બાંધ-
વાની પરવાનગી આપી તેમણે ફેંચોનું ચંદ્રનગર પણ કબજે કર્યું.
વળી નવાબે ફેંચો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. આથી કલામતે સેનાપાત
મિરજાપુરને પોતાની સાથેમાં લઈ નવાબને પદબ્રષ્ટ કરવાની યુક્તિ
રચી. પાસાની લડાઈમાં અંગ્રેજો જીત્યા. મીરજાપુર નવાબ થયો અને
અંગ્રેજોને અદળાક ધન અને પૂરકળ પ્રદેશો મળ્યા. મીરજાપુર નામનો
નવાબ બની બધી સત્તા ખરી રીતે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. આ
અરસામાં કલામત વિલાયત ગયો અને બંગાળમાં મીરજાપુરની
જગ્યાએ મીરકાસીમ અંગ્રેજોની મદદથી નવાબ બન્યો. તેણે અંગ્રે-
જોને ૫૦ લાખ રૂપિયા તથા બર્હાન, મીહનાપુર અને ચીતાગોંગ
જિલ્લાનું કિપત્ત આપવાનું કરાવ્યું.

ટુંક સમયમાં તેમને લાગ્યું કે મીરકાસીમ ઘણો મદત્તાકાંક્ષી
છે અને બહુજ ખટપટી છે. તેણે રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા દૂર કરી ધણી
સુધારા કર્યા. તેણે કવાયતી લશ્કર તૈયાર કર્યું અને અંગ્રેજોની સત્તા
નાબુદ કરવા સપથ લીધા. તેણે તકરારનું બીજ વધારવા બંદોબ-
સર્વને માટે માફ કરી. આથી વિગ્રહ શરૂ થયો. મીરકાસીમે શાહ
આલમની મદદ લીધી. બકસર પાસે લડાઈ થઈ. આજ અરસામાં તેણે
પોતાની રાજ્યગાદી મુર્શીદાબાદથી મેંઘીર બદલી અને બકસરના

લડાઇમાં અંગ્રેજો જીત્યા. શાહઆલમ પકડાયો. ૧૭૬૩ માં પટણામાં ૧૪૮ અંગ્રેજોની કતલ થઇ અને મીરકાસીમ નાશી ગયો.

૧૭૬૫ માં કલાઇવ હિંદમાં આવ્યો. લડાઇ પૂરી થઇ કે તરતજ અદલાખાદના કોલકરાર કર્યા. આથી શાહઆલમ બીજાએ અંગ્રેજોને જિંદાર, બંગાળા, અને ઓરીસાની દીવાની આપી. અને બાદશાહને વર્ષના ૨૬ લાખ રૂપીઆ, અને અદલાખાદ તથા કુરા જિલ્લા મળ્યા. આથી અંગ્રેજોની રાજકીય સત્તાનો સ્વીકાર થયો. બંગાળાની સર્વ સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. નવાબ ફક્ત નામનો જ રહ્યો.

Q. 7 What do you think about Clive as a soldier & an administrator? Give reasons for your estimate. (B. U. 1929).

કલાઇવનો જન્મ ૧૭૨૫ માં થયો હતો. તે નાનપણમાં ધણો જ તોફાની હતો. તેનામાં સેનાપતિ થવાનાં ગુણો નાનપણથી જ ડોકિયાં કરતા હતા. તે નાના છોકરાઓની ટોળીઓ ભેગી કરી દુકાનો લૂટતો અને આમ લોભને તોઆ પોકરાવતો. આથી કંટાળી જઇ કલાઇવના વડિલોએ તેને દૂર કરવા મસ્ટ મન્ડીઆ કંપનીમાં મહેતાગીરી અપાવી. પણ તેનાથી કંટાળી જતાં તે સૈનિક થયો.

સૈનિક તરીકે:—

કર્ણાટકના બીજા યુદ્ધ સુધી તો કલાઇવ કાણુ હતો એ કાંઈ જાણતું જ ન હતું. પણ જ્યારે બધા હિંમત હારી ગયા ત્યારે કલાઇવ આગળ આવ્યો અને પાતાની બાહોશીથી આર્કટ કમન્ડે કર્યું અને ઝળાટી ઉઠ્યો. ત્યારપછી જ તેની કારકીર્દી શરૂ થાય છે.

ત્રીચિનાપોલીના ઘેરામાંથી મહમદઅલીને છોડાવવાનો અને ચાંદ સાહેબને હંકારવાનો યુક્તિ ભર્યો ઉપાય શોધી કાઢનાર પણ તેજ હતો.

કલકત્તાના કારાગૃહના બનાવ પછી કલાઇવ બંગાળા તરફ રવાના થયો અને સિરાજુદ્દૌલાને હરાવ્યો. વળી બીજાાર નવાબને પઝાસીમાં

હરાવ્યો, મીરજાદરને નવાખ બનાવ્યો. પટણામાંથી મોગસોને નસાડ્યા. ચિન્સુરામાં ડચનો પરાજય કર્યો. પૃથ્વીઆના રાજને પણ હરાવ્યો અને આવી રીતે ઉપરા ઉપરી જીતો મેળવી તેણે હિંદમાં (અંગાણામાં) અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો મજબુત કર્યો.

તેણે રાજ્યકર્તા તરીકે કંઈ બહુ ક્યું નથી. કારણ કે એક તો અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાંખવાની શરૂઆત કરનાર તેજ હતો. અને તેની ઈચ્છા જેમ બને તેમ સત્તા વધારવાની હતી. આથી તેણે તો પોતાની સૈનિકવૃત્તિ કાયમ રાખી જેમ બને તેમ પ્રદેશો બેગા કરવા માંડ્યા. પણ આગળ જતાં તેણે બહુ જ સત્તા બેગી કરી અને પોતાનું આધિપત્ય અંગાણામાં ફેલાવ્યું. અને અયોધ્યાના નવાખ જેવાને પણ તેણે તાબે કર્યો. છતાં તેણે ઘણા સુધારા કર્યા છે.

(૧) કંપનીના નોકરોને લાયક મેટ લેવાની પ્રથા બંધ કરી.

(૨) કંપનીના નોકરો જેઓ ખાનગી વ્યાપાર કરતા હતા તેમને બંધ પાડ્યા. અને તેમનો પગાર વધાર્યો.

(૩) બમણાં લશ્ચ્યાની પ્રથા બંધ કરી. આનો વિરોધ તે સારી રીતે સમાવી શક્યો.

(૪) તેણે અંગાણામાં દ્વિરાજક પદ્ધતિ દાખલ કરી. આમ કલાર્થવ વ્યાકત તરીકે ગમે તેવો સ્વાર્થી અને લુચ્ચો હતો પણ તે અંગ્રેજ રાજ્યને તો આશીર્વાદરૂપ હતો.

Q 8 What were the defects in 'Dual Policy' ?

દ્વિરાજક પદ્ધતિનો ખરો અર્થ એ થાય છે કે બીન જવાબદાર રાજતંત્ર. અંગ્રેજ લોકો તે પ્રદેશ પર પોતાના લશ્કર બાબતનું ધ્યાન આપતા અને નવાખ પાસે તે બદલ પૈસા લેતા. પણ અંગ્રેજોને વધારે પૈસા મળે એ હેતુથી નવાખ લોકો પર જૂદમ ગુજારતો અને આથી લોકોને વધારે કર ભરવો પડતો અને ત્રાસ ભોગવવો પડતો.

વળી આથી પ્રજા પર નવાબ અને અંગ્રેજો બંને જુદમ-
ગુજરતા. આથી આ પદ્ધતિ ઇચ્છવા જોગ નહોતી. આ પદ્ધતિ-
એ બંગાળમાં ધણી ઉરકેરાટ ફેલાવ્યો હતો. પ્રજા નવાબ અને
અંગ્રેજો બંનેથી કંટાળી ગઈ. અને તેમની સ્થિતિ દિન પર દિન
બગડતી ગઈ. પાક તથા આવક ગમે તેવી હોય છતાં નવાબનાં માણસોને,
નવાબને અને અંગ્રેજોને ખુશ કરવા પૈસા તો આપવા જ પડતા.
આમ બિચારા ખેડૂતોનું જીવન તો ધણું જ બગડતું ગયું. તેઓ પોતાને
ખાતા પુરતું પણ મેળવી શકતા નહિ અને ભારે કરના બોળ નીચે
દબાઈ જતા આમ આ પદ્ધતિએ બંગાળમાં નવું પ્રકરણ ખેલ્યું.

Q. 9 Write short notes on :-(1) The Massacre of
Black Hole (2) Struggle with 'Amichand'

Ans :-'Try for your self.'

Q. 10 What were the difficulties experienced by
Warren Hastings as a Governor? How
did he try to meet them? (B. U. 1925)

ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં કલકત્તા દિલ્હી કિનારો છોડી ગયા. અને
૧૭૭૨ માં વોરન હેસ્ટીંગ ગવર્નર જનરલ નીમાયો. પણ એ વખત
દરમ્યાન જે નબળા ગવર્નરો આવી ગયા અને રાજ્યમાં અધાધુધી
ચાલવા માંડી. કંપનીના નોકરો નિરંકુશ થઈ ગયા. બંગાળમાં પુર
અધિર ચાલ્યું અને અવ્યવસ્થા બમણા જોરથી વધવા માંડી. અમલ-
દારોએ ખાનગી વેપાર, દેશી રાજ્યો, જમીનદારો અને વેપારીઓ
પાસેથી લાંચ રૂપત લઈ પૈસા ભેગા કરવા માંડ્યા. વળી ૧૭૭૦ માં
બંગાળમાં લોકોની ખરાબ દશા થઈ અને દુકાળ પડ્યો. અને પ્રજાને
લગભગ ત્રીજો ભાગ નાશ પામ્યા વળી રાજતંત્ર દ્વિરાજક પદ્ધતિને
લાંધ એટલું કમજોર હતું કે સંકટ વખતે સહાય કરવાને તદ્દન
અશક્તિમાન થયું.

જંગાળમાં પોતાની સત્તાની જમાવટ થયા પછી કંપની સરકારે પોતાનો બધોજ સમય પ્રદેશો ભેગા કરવામાં ગાળ્યો અને તે પ્રદેશોમાં કાંઈ પણ જાતની વ્યવસ્થા થતી ન હતી. તેઓનું ધ્યેય પ્રદેશો વધાર્યે જવાનું હતું. આમ તેઓએ ઘણા પ્રદેશ ભેગા કર્યો હતો. પણ આ બધી જવાબદારીને પરિપૂર્ણ રીતે ઉઠાવી શકે એટલી સત્તા કે એટલા સાધનો કંપની પાસે ન હતાં. તેઓ વેપારી હોઈ રાજ્યસંલિપટ ચક્રાવચમાં કાબેલ ન હતા. તેઓ પોતાની જોખમદારી વરોડી ન શકતાં અને રાજ્ય પ્રથામાં કાંઈ નવીન સુધારો કરી ન શકતા. આમ દિંદમાં તેઓની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ ગઈ હતી. આ વખતે કંપની કામ સારા અને કાબેલ ગર્વનરની શોધમાં હતી, કે જે આ બધી અવ્યવસ્થા દૂર કરી શકે અને પોતાની સેવા કંપનીને અર્પણ કરે. આવો સમર્થ રાજ્યતંત્રી અને તનતોડ મહેનત કરી કંપનીને બચાવી શકે એવો કામપણ માણસ કંપનીને જડ્યો નહિ પણ આખરે વોન્ન હેસ્ટીંગ્સ મળ્યો કે જેણે તે કામ પાર પાડવા પુરો ચત્ત કર્યો.

વોરન હેસ્ટીંગ્સના સુધારા:—

(૧) દિરાજક પદ્ધતિ:—આપણે જોઈએ કે દિરાજક પદ્ધતિથી અસંતોષ થયો હતો. આ પદ્ધતિ તેને બૂલભરેલી લાગતી હતી. અને જે રાજ્યોને લીધે લોકોને ન્યાય મળી શકતો નહિ. માટે તેણે આ દિરાજક પદ્ધતિને એકે ઝપાટે ઉઠાવી નાખી અને રાજ્યતંત્રમાં સુધારો કરી પ્રગતિ ઉગારી.

(૨) મહેસુલ:—તેણે મહેસુલની પદ્ધતિમાં પણ સુધારો કર્યો. જે લોકો મહેસુલ ઉત્તરાવતા હતા તેઓ જખરખસ્તી કરતા હતા અને કંપનીનાં નામને કલંક લગાડતા હતા. તેણે પ્રાંતોના વિભાગો પાડી દઈ તે પર જુદા જુદા કનેક્ટરો નીમ્યા. અને તેમના પર ઉપરી નીમ્યા. વળી જમીનનું દર વર્ષે જે લીલામ થતું હતું તે બંધ કર્યું કારણ કે જમીનનો કમજો પોતાના હાથમાં એકજ વર્ષનો હોવાથી એકુનો તે પર પુરતું ધ્યાન આપતા નહિ અને તેણે પાંચ વર્ષને પટે આપવા માંડ્યું.

(૩) Judicial:- કલકત્તા અને અન્ય સ્થળોએ તેણે દિવાની અને ફોજદારી કચેરીઓ સ્થાપી. વળી કલકત્તામાં અપીલ માટે કોર્ટ સ્થાપી. અને જજને કેસના પૈસા સિવાય કોઈ પણ જાતના પૈસા લેવાની મના કરી.

હિદમા ચાલના કાયદાનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું. નવાબને અપાતા વર્ષાસનમાં ઘટાડો કર્યો અને કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો. આ બધા સુધારા તેણે ફક્ત એ વર્ષમાં જ કર્યા. આમ તેણે પોતાની શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ કેટલી સુંદર અને સહેલાઈથી દૂર કરી એ આપણે કદાચી શકીએ છીએ.

વળી તેણે કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ જોઈ ત્યારે તેણે તે સુધારવા પ્રયાસ કર્યો. તેણે ખંડણીઓ બંધ કરી, વર્ષાસન ઘટાડ્યાં, રોહિલાઓ પાસેથી હંડ પડાવ્યો આ બધી રીતે તેણે આ સ્થિતિ સુધારી. પણ તે સોંધના વિરોધથી ગમરાઓ નહિ અને હિંમત રાખી પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યો જ ગયો.

Q 11 Write a short note on the Regulating Act with special reference to its defects.

જ્યારથી કંપનીએ રાજ્ય વધારવા માંડ્યું ત્યારથી અંગ્રેજ સરકારનું ધ્યાન દિંદની રાજ્ય વ્યવસ્થા તરફ ખેંચાવા માંડ્યું. વળી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે કંપનીએ દર વર્ષે ૪૦ લાખ રૂપિયા સરકારને આપવા. પણ રાજ્ય મળ્યાના આનંદથી કંપની પોતાનો વેપાર વીસરવા લાગી અને કંપનીના નોકરો પોતાનો ખાનગી ધંધો કર્યો જઈ કંપનીની પરવા ન કરતા અને પુષ્કળ પૈસા ભેગા કરી વિલાયત ઉપડી જતા. આમ કંપની એક વેપારી સંસ્થા મટીને રાજ્ય-તંત્ર ચલાવનારી સંસ્થા બની. તેના હાથ નીચે હજારો અને લાખો માણસોના સંરક્ષણની જવાબદારી આવી પડી. વળી ૧૭૭૦ ની આસ-પાસ કંપનીની સ્થિતિનો વિચાર આપણે આગલા સવાલમાં કર્યો છે.

વૉરન હેસ્ટીંગ્સ આ બધી ખરાબ સ્થિતિ દૂર કરવા લાગ્યો. પણ બે વર્ષ થયાં ન થયાં ત્યાં તો તેને બીજી બધી મુશ્કેલીઓ આવી પડી. યુદ્ધના બંધન અને કંપનીના નોકરો મોજાલા બની ગયા હોવાથી કાંઈ પણ ખાસ કામના રહ્યા ન હતા. આમ કંપની ૪૦ લાખ રૂપીઆ તેની સરકારને આપી શકી નહીં અને તેથી તેણે સરકાર પાસે કરજની માંગણી કરી. પ્રધાન લોર્ડ નેથે કંપનીના કારભારને વ્યવસ્થિત કરનારો અને કંપનીને બંધનકારક એવો Regulating Act પસાર કરાવ્યો. તેની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ છે.

- (૧) પાર્લામેન્ટે કંપનીને એક કરોડ રૂપીઆ ઉછીના આપવા.
- (૨) અંગાળનો ગવર્નર ગવર્નર જનરલ બન્યો અને આખી કંપનીના સૌથી મોટા હોલ્ડર તે થયો. તેણે બીજા ગવર્નરો પર દેખરેખ રાખવી એમ હતું. (૩) ગવર્નર જનરલને મદદ કરવા ચાર સભાસદોનું એક મંડળ બનાવવામાં આવ્યું અને તે મંડળની બહુમતી પ્રમાણે ગવર્નર જનરલે વર્તવું એવું નક્કી થયું. (૪) કલકત્તામાં એક વડી અદાલત સ્થાપવામાં આવી અને તેનો ન્યાયાધિશ ઇંગ્લેન્ડથી આવતો. (૫) ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાન મંડળને કંપનીના કારભારની વિગત કંપનીએ વખતસર આપવી. આમ કંપની પાર્લામેન્ટના બંધન નીચે આવી.

રેગ્યુલેટિંગ એક્ટની અપૂર્ણતા:—

રેગ્યુલેટિંગ એક્ટની ખાસ અપૂર્ણતા તો એ હતી કે ગવર્નર જનરલને મદદ કરવાને ચાર માણસની કમિટી નીમવામાં આવી હતી. અને ગવર્નર જનરલને એ કમિટીની બહુમતીને માન આપવું પડતું હતું. આથી ખરી સત્તા ગવર્નર જનરલની મટીને આ કમીટીની થઈ હતી. પણ આ કમીટીમાં ત્રણ તેના દુશ્મન હતા અને એક જ તેનો મિત્ર હોઈ દરેક કામમાં આ સભ્યો આડે આવતા અને વૉરન હેસ્ટીંગ્સને પગવતા. આમ હેસ્ટીંગ્સ પોતાનું ધાર્યું કશું કરી શકતો નહિ અને પોતાનું નશીબ અજમાવવાને તેને પ્રસંગ પણ મળતો નહિ.

આને લીધે હેસ્ટીંગ્સ અને નંદકુમાર વચ્ચે તકરાર જામી અને પરિણામે નંદકુમારને ફાંસી મળી. પણ પાછળથી હેસ્ટીંગ્સનો એક શત્રુ નાશ પામ્યો અને તેની જગ્યાએ એક મિત્ર આવવાથી તેનું કામ સરળ થયું. આમ આ કાયદાથી હેસ્ટીંગ્સ અને બીજા ગવર્નર જનરલોને ઘણું જ વેઠવું પડ્યું હતું.

Q. 12 Describe briefly the struggle with Haider the Sultan of Mysore.

૧૭૬૧ માં ત્યાનો રાજા બાબક હોવાથી તેનો દિવાન મહેસુરનું રાજ્ય ચલાવતો હતો. આ વખતે હૈદર એક સાધારણ સિપાઈ હતો. આગળ જતાં તે પોતાની બાહોશીથી લશ્કરનો સેનાનાયક બન્યો અને લશ્કરનો તમામ કામ હૈદરના હાથમાં આવ્યો. તેણે દિવાનને મારી નાંખ્યો, બાબા રાજાને ડેડ કર્યો અને પોતે રાજા થઈ બેઠો. અને આમ તેણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પહેલો મહેસુર વિગ્રહ:--

હૈદર અને મરાઠાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. એમાં હૈદર હાર્યો, અને માધવરાવ પેશવાની જીત થઈ.

હૈદરે ૨૦ લાખ રૂપીઆ રોકડા અને દર સાત કરે લાખની ખંડણી ભરવાનું વચન આપ્યું. આમ પોતાને મરાઠાઓનો સાથ મળવાથી હૈદર અંગ્રેજો સામે ગયો. શરૂઆતમાં તો તે હાર્યો પણ પાછો ૧૭૬૯ માં મદ્રાસ આગળ જીત્યો અને મદ્રાસ મુકામે હૈદર અને અંગ્રેજો વચ્ચે અરસપરસ સલાય કરવાનું વચન મેળવ્યું. પણ ત્રણ વર્ષ રહીને હૈદર મરાઠાઓ બેઠે લડ્યો. અંગ્રેજો મરાઠાઓના મિત્ર હોઈ હૈદરને મદદ ન કરી શક્યા. આથી હૈદરને અંગ્રેજો પરથી વિશ્વાસ હતી ગયો.

૨ જો મહેસુર વિગ્રહ:—

આ વખતે હુસ્તીએ ફ્રેન્ચના જાંદરો સર કર્યાં પણ તે હૈદરની માલિકિના હોવાથી હૈદર ચીડવાયો. તેણે એક લાખ માણસનું લશ્કર લઈ અંગ્રેજો પર ધસારો કર્યો. શરૂઆતમાં તેણે ઠીક ઠીક વિજય મેળવ્યો, પણ આખરે બે ત્રણ યુદ્ધો પછી સર આયર ફ્રેન્ચના હાથે તે હાર્યો તેના ૧૦૦૦૦ માણસો માર્યા ગયાં. અને આમ તેણે ઉપના ઉપરી બે ત્રણ હારો ખાધી. પણ આયર ફ્રેન્ચ તેની પાછળ પડ્યો અને આની મુકામે તેને સમ્પત્તિ હરાવ્યો. (૧૭૮૨) આમ તેની વૃદ્ધાવસ્થાને જાંદરો ધસારો પડ્યો અને એજ સાલમાં હૈદર ૬૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. પણ એના પુત્ર ટીપુએ એ લડાઈ ચલાવી અને ૧૭૮૪ માં સંધિ કરી અને એક બીજાના કેદીઓ તથા પ્રદેશો પાછા સોંપી દેવાનું નક્કી કર્યું.

Q. 13 Draw a short sketch of the life of Haider.

હૈદરનો જન્મ ૧૭૨૨ માં થયો હતો. તે અભણ હતો છતાં હૈશિયાર અને શરવીર હોઈ લૂંટારો હતો. તે પોતાની ટોળીના માણસને પગાર આપતો નહિ પણ લૂંટમાંથી ભાગ આપતો હતો. તેનું જોર અટકાવવા મહેસુરના રાજાએ તેને નોકરી આપી. (૧૭૪૯) તે વખતે તે ૨૭ વર્ષનો હતો. તેને યુદ્ધનો બહુજ્ઞ શોખ હતો. શત્રુને હાથથી-બેઠથી કેમ વશ કરવો એ કળા તેને બહુજ્ઞ સારી રીતે આવડતી હતી. નબળાને તે દંડ કરી તાબે કરતો. તેણે પોતાની સત્તા આખા દક્ષિણમાં ફેલાવી. સેનાપતિને લાયક ગુણો તેનામાં બાળપણથીજ હતા. અંગ્રેજો સાથે તે ન ફાવ્યો ઠારણ કે તેને અંગ્રેજોની દરિઆઈ સત્તા આડે આવી હતી. રાજ્યના કામકાજમાં હંમેશા તે ગુંથાયેલો જ રહેતો. તે ઉદ્યમી હતો. દરેક ખાતા પર તે પોતાની જાત દેખાડે રાખતો હતો. આમ તેનામાં કામ બજાવવાની ઝડપ અને નિયમિતતા ધણી સારી હતી.

Q. 14 What were the principal charges on which Warren Hastings was impeached? What was his defence? (B. U. 1928)

આપણે વોરન હેસ્ટીંગ્સના અમલ દરમ્યાન, જોયું કે તેને જ પોતે બેસવાનો વખત બીજાકુલ આવ્યો ન હતો તેને હંદર તથા મરાઠાઓ સાથે વારે ધડીએ લડવું પડ્યું હતું. વળી શરૂઆતમાં જ કંપનીની સ્થિતિ ખરાબ હતી માટે આવા કટોકટીના મામલામાં શું કરવું એ એક મોટો પ્રશ્ન હતો. તેને નાણાંની બહુજ જરૂર હતી. માટે તેણે ગમે તેવા ઉપાયો ચોજી નાણાં મેળવ્યાં અને દાદાગીરીથી પૈસા ભેગા કર્યાં.

હેસ્ટીંગ્સ જ્યારે ઇંગ્લંડ ગયો કે તરતજ તેના પર આરોપોનો વરસાદ તૂટી પડ્યો. તેણે રોહિલાખુદ્દ, નંદકુમાર, ચેતસીંગ અને અયોધ્યાની બેગમે વગેરે પ્રસંગોએ આદરેલાં વર્તન માટે તેના પર અમીર મંડળમાં કામ ચાલ્યું. પણ આખરે તે ગુન્હેગાર હોવા છતાં તેણે અંગ્રેજી રાજ્યના લાભાર્થે બીન સ્વાર્થી રહી કામ કર્યું છે અને અંગ્રેજોએ તેણે કરેલાં કામની કદર કરવી જોઈએ એમ નક્કી કરી તેને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મુક્યો.

(૧) રોહિલાઓ સાથે લડાઈ:—

આપણે જોઈએ છીએ કે આ વખતે સિંધિયા એક મહત્વાકાંક્ષી માણસ હતો. તેનો વિચાર મરાઠી રાજ્યને ચોમેર ફેલાવવાનો હતો. આથી રોહિલાઓને બીક લાગતી હતી કે સિંધિયા રોહિલ ખંડ પર ચઢી આવે. આથી તેઓએ નવાબ સાથે સંધી કરી અને નવાબે મરાઠાઓ વિરુદ્ધ તેઓને મદદ કરવી અને તે બદલ નવાબને ૪૦ લાખ રૂપીઆ આપવા. પણ નારાયણરાવ પાંચમે પેશ્વા મરણ પામ્યો અને મરાઠાઓનો ભય ટળી ગયો. એટલે રોહિલાઓએ રૂપીઆ આપવા ના પાડી. આથી નવાબ ચીઢાયો અને હેસ્ટીંગ્સ પાસે મદદ માગી. હેસ્ટીંગ્સને પૈસાની જરૂર હોવાથી મદદ કરી અને નવાબે રોહિલાઓને ઠરાવી નસાડી મુક્યા અને રોહિલખંડ કબજે કર્યો. તેણે

અંગ્રેજ સરકારને ૪૦ લાખ રૂપીઆ અને ચુનારગઢનો કિલ્લો આપ્યાં. નવાબે તે ખંડ ઉજ્જડ કર્યો અને રોહિલાઓ ઉપર જુલમ ગુજાર્યો. અંગ્રેજોને રોહિલાઓ સાથે દુસ્મનાવટ ન હોવા છતાં માત્ર પૈસાને ખાતર આવું યુદ્ધ કર્યું એ અકારણ, અયોગ્ય અને બેહુકું હતું એવો આરોપ તેના પર મુકવામાં આવ્યો. પણ હેસ્ટીંગ્સે જણાવ્યું કે રોહિલાઓ ઉપર જુલમમાં પોતાની સંમતિ ન હતી. પણ રોહિલાઓને નરમ પાડવા અને તેઓ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ખટપટ ન કરે એટલા માટે તથા મરાઠાઓની સત્તા અટકાવવા રોહિલાખંડ જીતવો એ રાજકીય દ્રષ્ટિએ ધણું અગત્યનું હતું. આથી રોહિલાઓને દરાવ્યા સિવાય છુટકાજ ન હતો.

(૨) ચેતસિંગ પ્રકરણ:—

બનારસના રાજા ચેતસિંગ ભારે ખંડણી ભરતો. પણ તાણાની તંગીને લીધે હેસ્ટીંગ્સે પાંચ લાખ રૂપીઆ વધારે માગ્યા. તેણે કંપનીને બીડના પ્રસંગે મદદ કરવા કમ્પ્યુલ્સ હતું છતાં તેણે ચેતસિંગ ના પાડી કારણકે ચેતસિંગ એ માંગણીને પહોંચી શકે એમ હતું નહિ. પણ પાછળથી તેણે તે કમ્પુલ્સ કર્યું છતાં હેસ્ટીંગ્સે ચેતસિંગને નસાડી મુકી તેના ભાણેજને ગાદાએ બેસાડ્યો અને પુષ્કળ પૈસા પડાવ્યા. આ પ્રકરણમાં હેસ્ટીંગ્સની નીચ બુદ્ધિ અને અન્યાયી વર્તન તથા કેવલ જુલમથી પૈસા કઢાવ્યા તે આરોપ હતો. આ આખો બનાવ બીન કાયદેસર હતો. પણ તેણે પોતાનો બચાવ એમ કર્યો કે હરેક ખંડીઆ રાજાએ પોતાની સર્વોપરિ સત્તાને સંકટના પ્રસંગે મદદ કરવીજ જોઈએ અને તેણે મદદ કરવા ના પાડી માટે તેને આ કૃત્ય કરવું પડ્યું.

(૩) આટલા આટલા પૈસા મેળવ્યા છતાં જ્યારે હેસ્ટીંગ્સ ખરાયો નહિ ત્યારે તેણે નવો ઝગડો ઉભો કરી અયોધ્યાની બેગમે પાસેથી પૈસા પડાવ્યા.

હેસ્ટીંગ્સે અયોધ્યાના નવાબને પોતાનું ચંદ્રકું દેવું ભરી દેવા હુકમ કર્યો. પણ નવાબ પાસે તીજેરીમાં પૈસો ન હતો. રાજ્યનું ધન તેની મા અને દાદી જે અયોધ્યાની બેગમે કહેવાતી હતી તેઓના

હાથમાં હતું. હેસ્ટીંગ્સે બેગમેને લખ્યું અને લશ્કર મોકલી બેગમેના માણસોને કેદ કર્યાં. બેગમેને ગલરાવી એમની પાસેથી લગભગ કરોડ રૂપિયા પડાવ્યા હેસ્ટીંગ્સે કહ્યું કે એ રૂપિયા રાજ્યના છે બેગમેના નહિ. આ બાબતમાં હેસ્ટીંગ્સે એ બચાવ કર્યો કે નવાબે રાજ્યની મિલકત પોતાની મા તથા દાદી પાસે છે એમ કહ્યું માટે તે મિલકત તરીકે પડાવવામાં આવી છે. વળી અયોધ્યાની બેગમેએ ચેત-સિંગને મદદ કરી હતી આમ તેઓ અંગ્રેજ રાજ્યને ભય સમાન હતી. વિશેષમાં પૈસાની ઘણી ભીડ હતી તેથી કાઉન્સિલનાં નિર્ણય વિરુદ્ધ પોતાને વર્તવું પડ્યું હતું.

(૪) આપણે ગર્વનર જનરલને રેગ્યુલેશન એક્ટ પ્રમાણે એક મદદનીશ મંડળ મળ્યું એ જોયું. આ સભા સાથે હેસ્ટીંગ્સને વારંવાર ઝગડો થતો. રાજા નંદકુમાર એક બંગાળી અદ્ભુત હતો અને તે એક બાદશાહ અને લાગવગવાળો ગૃહસ્થ હતો. તેણે મીરજાપુરની સ્ત્રી પાસેથી લાંચ લેવાનો હેસ્ટીંગ્સ પર આરોપ મૂક્યો. કાઉન્સિલના બીજા સભાસદોએ તે પૈસા સરકારી ખજાનામાં ભરવાનો હુકમ કર્યો. પણ આજ વખતે નંદકુમાર પર ખોટો દસ્તાવેજ કરવાનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો અને અંગ્રેજ કાયદા પ્રમાણે તેને ફાંસી આપવામાં આવી અપરાધ છુપાવવા હેસ્ટીંગ્સે નંદકુમારને ખોટી રીતે ફાંસી આપી એ બીજો એક આરોપ હતો. પણ તેણે બચાવ કર્યો કે તેને થએલી શિક્ષા ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી હતી. અને પોતાના બચાવ ખાતર તેને શિક્ષા કરવામાં આવી નથી.

પણ આખરે અમીર મંડળે તેને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મુક્યો. તેણે કંપનીને નવું જેમ આપ્યું હતું. તેણે અનેક બુનો કરી છતાં તે એક મહાન નર થઈ ગયો. એણે કંપનીની સેવા ખરાં તત-મનથી કરી હતી. બર્ક, ક્રાન્સીસ, શેરિડન જેવા પ્રખર વક્તાઓએ હિપરના આરોપો પર છટાદાર ભાષણો કર્યાં અને એક દાણ હેસ્ટીંગ્સને પણ લાગવા માંડ્યું કે તે ખરેખર આરોપી છે.

આ કેસની તપાસનું કામ દિનપર દિન ચાલતું ગયું. અને તે કેસ સાત વર્ષ ચાલ્યો હેસ્ટિંગ્સ પૈસે ટકે ખુવાર થઈ ગયો. પણ જ્યારે તે નિર્દોષ ઠર્યો ત્યારે કંપનીની સેવા બદલ તેને માન આપ્યું. તેણે કરેલા ગુન્દા કંપનીને ખાતર અને ઇંગ્લાંડની આખરને ખાતર કર્યા હોવાથી તેની સેવાની કદર કરી. એના ભરણપોષણના સઘળા ખર્ચ પોતાને માથે ઉઠાવ્યો. છેવટે ઇંગ્લાંડની સરકારને પુષ્કળ અકલ્પ્ય મદદ કરી એ ૮૬ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

Q. 15 What were the reforms of Warren Hastings and Lord Cornwallis in Judicial & Revenue matters ?

ન્યાય ખાતાના સુધારા:—

હેસ્ટીંગ્સ

- (૧) હેસ્ટીંગ્સે કલકત્તામાં એક દિવાની અને ફોજદારી અપીલ કોર્ટની સ્થાપના કરી અને તેમાં હિંદુ તથા મુસલમાન પંડિતોની નીમણુંક કરવામાં આવી કે જેથી તેઓ ન્યાયાધીશને સલાહ આપી શકે.
- (૨) કોર્ટને ઉપયોગમાં આવે તેવા હિંદુ તથા મુસલમાની કાયદાઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો.
- (૩) અને દરેક જિલ્લામાં દીવાની તથા ફોજદારી દાવાના ફેસલા કલેક્ટરે આપવા એમ હરાવ્યું.

કોર્નવોલિસ.

- (૧) તેણે સહર દીવાની અદાલત અને નિઝામી અદાલત નામની બે અદાલતો સ્થાપી અને ગુન્હેગારોને મારી આપવી કે ન આપવી એ ગર્વનર જનરલને સોંપ્યું.
- (૨) કંપનીના નોકરોનો પગાર વધાર્યો કે જેથી તેઓ લાંચ-રૂચત ન લે.
- (૩) મહેસુલ ઉધરાવનાર કલેક્ટરો પાસેથી ન્યાયાધિશની સલાહ દૂર કરી અને તે કામને માટે નવી અદાલત સ્થાપી.

- (૪) કોર્ટોમાં અંગ્રેજ ન્યાયાધિશોને મદદ કરવા હિંદુ-મુસલમાન મદદનીશ નીમ્યા અને કોર્ટને ઉપયોગી તથા અદાલતની સરળતા માટે એક કાયદાનું પુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું.
- (૫) તેણે જીલ્લાઓમાં અદાલત સ્થાપી. તે પર બીજી દરેક પ્રાંત વાર એવી ચાર અદાલત સ્થાપી. અને તે સઘળી અદાલતો પર વડી અદાલત કલકત્તામાં રાખી.

મહેસુલ સંબંધી સુધારા:--

હેસ્ટીંગ્સ.

કલાર્જવના વખતના મહેસુલ વસુલ કરનારા અમલદારોની તકરાર વધી જવાથી તેમને તેણે દૂર કર્યા કંપનીને દર સાલ મહેસુલ મળતું નહિ. તીજેરી ખાત્રી રહેતી હતી. આવા આવા સંજોગોને લીધે તેણે નવા અમલદારો નીમ્યા. જમીન મહેસુલના બધા કામ પર ધ્યાન આપવા ચાર મંડળો નીમ્યા. તે મંડળો પર એક બીજું મંડળ નીમ્યું. જમીનનો ઇજારો એક વર્ષના અપાતો હતો તેને બદલે હવેથી

કોર્નવોલિસ.

વોરન હેસ્ટીંગ્સની પદ્ધતિ કતોર મંદ ન થઈ. જમીન દર પાંચ વર્ષે બદલાતી હતી. આથી તેણે તે જમીન જમીનદારોને સોંપી દીધી અને તેમની પાસે દર સાલ સારી રકમ લેવાનું નક્કી કર્યું. આથી જમીનની સ્થિતિ સુધારવા તરફ જમીનદારો વધારે ધ્યાન આપશે એમ લાગ્યું પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે જમીનદારોને કાયદો થયો પણ બિચારા ખેડૂતો પર જીરમ વરસવા લાગ્યો. અને ખેડૂતોની સ્થિતિ બગડી.

પાંચ પાંચ વર્ષ માટે આપવામાં આવ્યો. અને આમ તેણે જમીનની સ્થિતિ સુધારવા માટે પ્રયત્ન કર્યો

આ પદ્ધતિના ખાસ ફાયદા એ હતા કે જમીનદારોને જમીન કાયમની મળી, જમીન સુધરી, જમીનનો કસ વધ્યો, જમીનદારનો વફાદાર વર્ગ ઉભો થયો, મહેસુલની કમી દૂર થઈ. તેણે જમીનદારો પાસે શું લેવું તે નક્કી કર્યું હતું પણ જમીનદારોએ ખેડુત પાસે શું લેવું તે નક્કી કર્યું નહોતું. તેઓને ઉપજ વધ્યા છતાં મહેસુલ વધારે મળી શક્યું નહિ આનું પરિણામ એ આવ્યું કે જમીનદારોની સમૃદ્ધિ વધી અને તેઓએ ગરીબ ખેડુતોને ચૂસવા માંડ્યા આમ જમીનદાર વર્ગ પ્રબળ થયો.

Q. 16 Write a short note on 'Pitt's India Bill.'

કંપનીની સત્તા દિન પર દિન વધવા માંડી. આથી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે દિલ્લ તરફ વધુ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં વડા પ્રધાન પિટે જે ખરડો પસાર કર્યો તેનાથી કંપનીનો વેપારનો ઇખરો કાયમ રહ્યો. કંપનીની રાજકીય સત્તા પ્રધાન મંડળે નીમેલ Board of Control ને સોંપવામાં આવી. અને કંપનીની સત્તા ખરી રીતે ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટના હાથમાં આવી. પાર્લામેન્ટની રજા વગર ગવર્નર જનરલ કોઈ પણ દેશી રાજ્ય જોડે વિગ્રહ કે સંધિ ન કરી શકે. વળી કારોબારી મંડળમાં એક સભ્ય જોડો કરવામાં આવ્યો. આથી તણ થયો, અને આધારનો અમલ ઇ. સ. ૧૮૫૮ સુધી થયો. ગવર્નર જનરલ નીમવાની સત્તા ઇંગ્લેન્ડની સરકારની હતી. મદ્રાસ અને

મુંબઈના ગવર્નરોને પણ સલાહ આપવા માટે કારોબારી સભાઓ નીમી આપવામાં આવી.

Q 17 Write what you know about Sir John Shore and his 'let alone' policy ? What were its effects ?

કાર્નવેલિસની સાથે રહી કામ કરનાર અને તેનો સાથી સર જોન શોર ગવર્નર જનરલ નિમાયો. તેણે પિટના કાયદા મુજબ વર્તી તટસ્થતાનું ધોરણ દાખવ્યું. તે તટસ્થ રાજ્ય નીતિનો ચુસ્ત હિમાયતી હતો પરંતુ આ રાજ્ય નીતિ દાખળવાથી પ્રજા પુરાં પારંણામ આવ્યાં અને અંગ્રેજોની કીર્તિ ઝાંખી પડી.

આ નીતિ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની આંતર ખટપટોમાં, એટલે કે દેશી રાજ્યોના માંહેમાંહેના કજીઆમાં માથું મારવું નહિ અને પોતાના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવું. દેશી રાજ્યોએ પોતપોતાની તકરાર પોતપોતાની મેળે મળી સમજી કરી લેવી. અંગ્રેજો પાસે મદદ માંગવા આવવું નહિ. કંપનીએ નવા પ્રદેશો જીતવા તરફ ધ્યાન આપવું નહિ અને ખોટી જોખમદારી વધારવી નહિ અને જો કંપનીને લડવું પડે તો ફક્ત પોતાની સત્તાનું રક્ષણ કરવા માટેજ લડવું.

ખડાના યુદ્ધમાં નિઝામે અંગ્રેજોની મદદ માગી હતી પણ નિઝામને મદદ ન કરવામાં આવી. આથી નિઝામ અંગ્રેજો પર નારાજ થયો. મરાઠાઓ નાનાની મદદથી આગળ ધપ્યે આવતા હતા. ટીપુ પોતાનું જોર વધાર્યો જતો હતો. આમ મરાઠાઓ તથા ટીપુ બન્ને પોત પોતાની મદદવાકક્ષાઓ સેવવા માંડ્યા અને તે પરિપૂર્ણ કરવા નવા નવા ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. આમ અંગ્રેજોનું ગૌરવ ધટ્યું અને બીજાઓ વધારે મજબુત બન્યા. કંપની સરકાર કમજોર બની ગઈ.

અને આખરે તો નિઝામે પોતાના રાજ્યમાંથી અંગ્રેજી લશ્કર કાઢી મુક્યું અને ફ્રેંચ લશ્કર રાખ્યું. આમ નિઝામે અંગ્રેજોનું હડહડવું

અપમાન કર્યું. આમ સર જહોન શેરનો સમય બહુજ શાંતિથી અને બીલકુલ પણ યુદ્ધ વગર પસાર થઇ ગયો. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે એનાથી અંગ્રેજોને ફાયદો થાય તે કરતાં તો ઉલ્ટું બાણું વેદ્યું પડ્યું. પોતાની આબરૂ શુભાવી અને તેઓ સર જહોન શેરના અમલ દરમ્યાન હિન્દમાં કાંઈપણ પ્રગતિ કરી શક્યા નહિ.

Q. 18 What was the political condition in India when Wellesly became the Governor General ? What steps did he take to meet the situation ?

જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં અંગ્રેજો અને નેપોલિયન વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે અરસામાં વેલેસ્લી હિંદમાં ગવર્નર જનરલ તરીકે આવ્યો. શેર પછી તે જ્યારે આવ્યો ત્યારે તેણે કંપનીની નિયતિ સુધારવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા. તે યુદ્ધને પસંદ કરતો. તેણે તટસ્થતા જાળૂં મુકી દીધી અને અંગ્રેજોએ શુભાવેલી પ્રતિષ્ઠા તથા ગૌરવ પાછાં સંપાદન કરી અંગ્રેજોની સત્તા હિંદમાં સાર્વભૌમ કરી. જ્યારે વેલેસ્લી હિંદમાં આવ્યો ત્યારે મોગલ સામ્રાજ્યનો દીવો છુટાતો હતો. મરાઠાઓ ધીમા પડતા હતા. સિંધિયા, ગાયકવાડ, ભોંસલે, વગેરેઓએ પોતાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો કર્યાં હતાં અને યુરોપિયન માણસોને રાખી પોતાના પ્રદેશમાં લશ્કરને કચાવત આવતા હતા.

સર જોન શેરની પદ્ધતિને લીધે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બાણા શત્રુ ઉભા થયા હતા. કર્ણાટક, નિઝામ અને અયોધ્યા વગેરેના નવાબો અંગ્રેજોને ધિક્કારતા હતા. આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજોની દશા ખરાબ થઇ ગઇ હતી.

તેમને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવા ટિપુએ બધા મુસલમાની રાજ્યોનો સંઘ બનાવ્યો હતો. અફઘાનિસ્તાનનો બાદશાહ પણ અંગ્રેજોને નસાડવા હિંદપર ચઢી આવવા તૈયાર થયો હતો. વળા ટિપુએ મદાન નેપોલિયન સાથે પણ પત્રવહેવાર ચાલુ કરી મુક્યો હતો. આવી અણીને સમયે વેલેસ્લી હિંદમાં આવ્યો. તેણે ખંતથી, પોતાના મુસદ્દાપણથી, ધીરજથી,

હાપણથી, અને અકુલ હોશિયારીથી પોતાના રાજ્યને બચાવું અને તેને વધારી સાર્વભૌમ બનાવવાનું માન તે પામ્યો. તેણે હિંદના દેશી રાજ્યોને ખંડીઆ બનાવ્યા, કેટલાકને શામથી, કેટલાકને દામથી અને કેટલાકને ભેદથી (યુક્તિથી) સર કર્યાં. પણ જેઓ બાકી રહ્યા તેમને હંડથી સર કરવા તેણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. કેટલાક રાજ્યોને ખાલસા કર્યા અને બીજાં કેટલાકને પોતાની સહાયકારી પદ્ધતિની જાળમાં ફસાવી તેમનું આધિપત્ય સ્વીકારાવ્યું. આમ જ્યારે તે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે જેટલી ખરાબ સ્થિતિ હતી તેટલીજ સારી વ્યવસ્થા કરી તે ઇંગ્લાંડ ગયો.

Q. 19 Write you know about the subsidiary system
(B. U. 1931)

સહાયકારક યોજના :—

આ યોજનાની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ હતી :—

- (૧) જે રાજ્ય આ યોજનામાં દાખલ થાય તેણે અંગ્રેજોનું આધિપત્ય સ્વીકારવું.
  - (૨) તે રાજ્યોએ એક અંગ્રેજી સહાયકારી સેના પોતાના રાજ્યમાં રાખવી અને દેશી લશ્કર પણ રાખવું.
  - (૩) આ અંગ્રેજ સેનાના નિભાવને માટે કંપની કહે તે એક પ્રદેશ સોંપવો.
  - (૪) જે રાજ્ય આ યોજનાનો લાભ લે તે રાજ્યોએ કંપનીની સંમતિ સિવાય (રાજ્ય સિવાય) કોઈપણ સાથે સંધિ કે યુદ્ધ કરવું નહિ. કોઈ પણ પરદેશી સત્તા જેડે કોઈપણ જાતનો વહેવાર રાખી શકે નહિ અને દેશી રાજ્યોમાં તેઓએ બીજી કોઈપણ યુરોપીઅન પ્રજાને નોકરીમાં દાખલ કરવી નહિ.
  - (૫) આ બધાં મૂજબ વર્તનાર દેશી રાજ્ય અંગ્રેજોનું મિત્ર બનશે અને તે બહુ અંગ્રેજો તેને મદદ કરશે એમ ઠર્યું.
- આ યોજના સહાયકારક યોજનાને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ.

પરિણામ :-

આપણે જોયું કે હિંદમાં અનેક નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યો હતાં. તેઓ એક બીજાં સાથે વારંવાર લડતાં અને હંમેશાં તેઓ ડરતાં. વળી તેઓને અંગ્રેજો મદદ આપે કે ન આપે તેનું પણ નક્કી રહેતું નહિ. આથી તેઓ હંમેશાં ભયગ્રસ્ત રહેતાં હતાં. પણ આ યોજનાથી ઘણાં દેશી રાજ્યો એક બીજાંથી ગભરાઈ આશ્રયે આવ્યાં. અને વેલેસ્લીએ બધાં દેશી રાજ્યોને આ યોજના સ્વીકારવા શામ, દામ, ભેદ અને હાંડતો ઉપયોગ કર્યો કેટલાંક દેશી રાજ્યોને તો ખાલસા પણ કર્યાં અને પોતાનાં રાજ્યની સીમા અનલદ વધારી. પરિણામે બધાં દેશી રાજ્યો અંગ્રેજોની સાર્વભૌમ સત્તા નીચે આવ્યાં. તે વખતનાં હિંદના મુખ્ય ચાર દેશી રાજ્યો માટે હવે આપણે જોઈશું : (૧) નિઝામ (૨) ટીપુ (૩) મરાઠાઓ (૪) અયોધ્યાનો વજીર.

(૧) નિઝામ:- તે મરાઠાઓ અને ટીપુ સુલતાનથી હંમેશાં ભયમાં રહેતો અને પોતાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જવાથી ૧૮૦૦ માં અંગ્રેજોના આશ્રયે આવ્યો અને સહાયકારક યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો. આ બદલ તેણે અંગ્રેજોને કહાવ્યા અને બેલારી એ બે પ્રદેશો આપ્યા.

(૨) ટીપુ સુલતાન:- ટીપુ સુલતાન વીશે આપણે થોડું જ આગળ જોયું છે. તેણે અંગ્રેજો સામે બહુ ખટપટ કરવા માંડી હતી. આથી અંગ્રેજોએ નિઝામ અને મરાઠાઓની દોસ્તી બાંધી ટીપુને ચોથા મહેસુર વિગ્રહમાં હરાવ્યો અને તે ૧૭૯૯ માં મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોએ અસલના ગદ્દી વારસને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેને સહાયકારક યોજના હેઠળ લીધો. તે બદલ અંગ્રેજોને કામમ્મતુર, કેનેરા અને બીજાં કેટલાંક પ્રદેશો મળ્યા.

(૩) મરાઠાઓ:- બાજીરાવ બીજાને સહાયકારક યોજનાનો આશરો લેવો પડ્યો. કારણ કે મરાઠા સરદારો જેવા કે હોદકર, સિધિઆ વગેરે મજબુત બળતા હતા અને તેઓ પેશ્વાને પચવતા હતા. બાજીરાવને હોદકરની બહીક લાગી અને વસાઈની સંઘીથી તે સહાય-

કારક યોજના હેઠળ આવ્યો ૧૮૦૨. તેણે અંગ્રેજોને સુરત આપ્યું. પણ આથી બીજા મરાઠાઓ ચીઢવાયા અને તેમણે તે સ્વીકારી નહિ. આથી મરાઠા વિગ્રહો થયા અને એક પછી એક એમ બધા મરાઠા સરદારોને પણ આ યોજના સ્વીકારવાની ફરજ પડવા લાગી. આમ મરાઠાઓ પાસેથી પણ વેલેસ્લીને બહુજ પ્રદેશો મળ્યા અને હવે તો આખા દિંદ ભરમાં પણ દોઢ સપ્તાહ શત્રુ નહો ન હતો. આમાં આપણે જોયું કે મરાઠાઓની મજબુત સત્તા તૂટી પડવાનું મુખ્ય કારણ તેઓનો માંહેમાંહેનો કુસંપ હતો એમ કહેવામાં કાંઈ પણ ખોટું નથી. જો તેઓએ એક સાથે રહી કાર્ય કર્યું હોત તો તેઓ જરૂરથી અંગ્રેજોને હાંફાવી શકતે અને વેલેસ્લી આ વિજય પામતે કે કેમ તે એક મોટો સવાલ થતે.

(૪) અયોધ્યામાં પણ અવ્યવસ્થા અને અશાંતિ હતાં. તેથી અયોધ્યાના વજીર પાસે પણ એ યોજના સ્વીકારાવી અને તેથી અંગ્રેજોને રાલિદ્રખંડ અને દોઆબ મળ્યાં. વેલેસ્લીએ તાંજોર, સુરત, અને કર્ણાટક ખાલસા કર્યાં. આમ તેણે દિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યને કિર્તિની શિખરે ચઢવ્યું.

Q. 20 'Lord Wellesly made the English paramount in India.' Discuss.

આપણે સવાલ ૧૮ માં દિંદની સ્થિતિ કેવી હતી તે જોઈ છે એટલે તે પરથી આપણે તે આવ્યો ત્યારે દિંદની સ્થિતિ કેવી હતી તે બાબતી શંકાએ છીએ.

સવાલ ૧૯માં તેણે સહાયકારક યોજના કેવા સંજોગોમાં ઉભી કરી અને તેની બળમાં કેટલાં અને કેવી રીતે દેશી રાજ્યોને લાવ્યો તે પણ જોયું છે.

આપણે ગયા સવાલના અંતમાં મોટામાં મોટા શત્રુ જેવા કે નિઝામ, ટીપુ અને મરાઠાઓને પોતાને કબજે કરવા કેવા કેવા પ્રયત્નો કર્યાં અને તેઓને પણ કેવી રીતે સર કર્યાં તે પણ જોયું છે.

આમ વેલેસ્લી જ્યારે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે હુલુ થઇ ગયેલું અંગ્રેજી રાજ્ય તેણે કેવા ઉપાયો આદરી સ્થિર કર્યું એનું વર્ણન સદાયકારક યોજનાનો અમલ સમજવાથી થશે.

વેલેસ્લીએ સદાયકારક યોજનાના અમલને લીધે ભલભલા રાજ્યોને નમાવ્યા અને તેઓ પાસે પોતાનાં લશ્કર રાજ્યમાં રખાવ્યાં. તે બદલ તેણે જુદા જુદા પ્રદેશો તેમની પાસેથી લીધા અને આખરે તેણે પુષ્કળ પ્રદેશો ભેગા કરી અંગ્રેજી રાજ્યને વધાર્યું અને ચઢતીની પરિસીમાએ પહોંચાડ્યું.

તેણે અંગ્રેજી રાજ્યનો વિકાસ કર્યો અને તેને એક મહાન સામ્રાજ્ય બનાવ્યું એજ આ કથન પુરવાર કરે છે.

(આની સાથે સવાલ ૧૮ અને ૧૯ પણ વાંચો.)

Q. 21 What do you know about the Vellore Mutiny ?

વેલેસ્લી ઈંગ્લાંડ ગયો પછી તેની જગ્યાએ ફરીથી લોર્ડ કાર્નવેલિસ ૬૭ વર્ષની ઉંમરે આવ્યો. કંપનીએ વેલેસ્લીના વખતમાં સત્તાનો દોર સારો મેળવ્યો હતો માટે હવે તેને વધારે રાજ્યની ઇચ્છા ન હતી પણ જે વેપાર પડી ભાંગ્યો હતો તે સુરક્ષિત કરવો હતો. આથી જ્યારે કાર્નવેલિસને હિંદ મોકલવામાં આવ્યો ત્યારે કહેવામાં આવ્યું હતું કે તેણે કોઇપણ જાતના યુદ્ધમાં ઉતરવું નહિ પણ કંપનીના વેપારને બચાવ કરવો. પણ જ્યારે ૧૮૦૫ માં તે હિંદ આવ્યો ત્યારે તેની તખ્તાયત સારી ન હોવાને લીધે થોડો વખત રહી મરણ પામ્યો.

નવો ગવર્નર જનરલ નિમાઇ આવે ત્યાં સુધી સર જ્યોર્જ બાર્નોએ ગવર્નર જનરલ તરીકેનું કાર્ય કર્યું. બાર્નો બધી રીતે કાર્નવેલિસના મતનો જ હતો. તેના વખતમાં હિન્દી સીપાઇઓએ જે બળવો કર્યો હતો તે 'વેલોરનાં બંડ' તરીકે ઇતિહાસમાં જાણીતો છે.

વેલોર મદ્રાસ ઇલાકામાં આવેલું હતું. ટીપુ મરણ પામ્યો અને તેનું રાજ્ય અસલના ગાદીવારસને મળ્યું. પણ ટીપુને બે પુત્રો હતા કે

જેઓને અંગ્રેજ સરકારે વેત્તોરના કિલ્લામાં કેદ પુર્યા હતાં છતાં તેઓને સુખ વૈભવ તો શહેનશાહી જ હતો તેના હાથ નીચે હજારો માણસો હતાં અને આમ જેતાં તેઓ કેદમાં હતા કે કેમ એ કહી શકાય નહિ. મદ્રાસની સરકારે લશ્કરી સુધારાઓ પસાર કર્યા અને Uniformity રહે એટલા માટે અમુકજ જાતનો રેસ, પાધડી, વાળ, દાદી વગેરે રાખવું એવો કાયદો કર્યો. જ્યારે મદ્રાસના સૈનિકોએ આ સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ ખૂબ ખીજ્યા. વળી દીપુતા પુત્રોએ તેમને ઉશ્કેર્યા અને આમ અભણ સૈનિકો વધારે જનૂનમાં આવ્યા અને તેઓ બંડ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેમણે એ સુધારાનો વિરોધ કર્યો અને અકળાયા. વધુમાં એવી ગપ બહાર પડી કે અંગ્રેજોનો વિચાર હિન્દુ સૈનિકોને વટવારી ખિસ્તી બનાવી દેવાનો છે. આથી તો પૂછવું શું? તેઓએ આ ગપ ખરી માની અને વેત્તોરમાં બંડ જાગ્યું. ત્યાં તેમણે આ ઉપરાંત અંગ્રેજોની કતલ કરી. પણ આ બળવો બહાદુરીથી સમાવી દેવામાં આવ્યો અને દીપુતા બંને પુત્રોને કલકત્તે રવાના કરવામાં આવ્યા.

Q. 22 Trace the history of the Sikhs upto the time of Ranjitsingh and show how they were subdued.

શીખ લોકોનો ઇતિહાસ:—લગભગ પંદરમાં સદ્માં ગુરુનાનકે શીખ સંપ્રદાય રચાવ્યો. અને આ શીખ સંપ્રદાય એક નાના સંપ્રદાય તરીકે બહાર આવ્યો અને ધીરે ધીરે વધવા માંડ્યો. દશમે ગુરુ ગોવિંદ મરણ પામ્યો. પછી શીખ લોકોનો નાપક બંદ થયો. આ વખતે મુગલ સામ્રાજ્યનો નાશનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો. મુસલમાનોનું જોર ઓછું હતું. તેથી બંદાએ મસજીદો તોડાવી અને તેમની કતલ કરવાને શીખોને ઉત્તેજિત કર્યા. પણ એનો બદલો બાદશાહ બહાદુર શાહે લીધો અને બંદાનો નાશ થયો. આ પ્રસંગ પછી શીખોએ પોતાની ટોળાઓ પાડી નાખી અને હિંદના જુદા જુદા ભાગમાં જઈને વસ્યા. અતરસિંહ નામે એક એવી ટોળાનો સરદાર હતો. તેને

રણજીતસિંહ નામે એક શરવીર અને બહાદુર લડવૈયો પુત્ર હતો. તેણે પોતાની બહાદુરીનો ઉપયોગ નાનપણથીજ કરવા માંડ્યો અને નાની નાની ટોળીઓ ઉભી કરી ધીમે ધીમે આખો પંજાબ પ્રાંત સર કર્યો અને પંજાબના રાજા તરીકે બહાર પડ્યો. આમ વિખરાઇ ગયેલા શીખ સરદારો ‘પંજાબના સિંહ’ ના છત્ર તળે ભેગા થયા. તે બહુજ બહાદુર હતો. અને ખડતળ જુવાન હતો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં સઘળે વ્યવસ્થા કરી અને પરદેશી પ્રજાને નસાડી મુકી. વળી પોતાનાં લશ્કરને યુરોપીય દળથી તાલમ આપી અને એક દિલ્લખ પ્રકારનું સૈન્ય ઉભું-કર્યું. પણ આગળ જતાં જ્યારે થોડા વખતમાં અમૃતસર આગળ રણજીત અને અંગ્રેજો વચ્ચે સંધિ થઇ ત્યારથી તેની પ્રગતિ અટકી ગઇ હતી.

અમૃતસરની સંધિથી એમ કહ્યું કે રણજીતસિંહ અંગ્રેજોના પ્રદેશ પર હુમલો કરવો નહિ અને તેણે અંગ્રેજોના મિત્ર તરીકે વર્તવું. આ કરારથી રણજીતસિંહ અંગ્રેજોના મિત્ર બન્યો અને દુશ્મન રહ્યો. તેણે આ વચન મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી પાળ્યું. અને આગળ જતાં રણજીતસિંહનાં મરણ પછી બીજો કોઇ સારો આગેવાન ન મળતાં તેમણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય નાશ કર્યું. આ કરારને લાંબે શીખો પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી શક્યા નહિ અને કંપનીની ચિંતા તથા ડર દૂર થયા અને સંકટના સમયે મદદ કરે એવો શરવીર અને બહાદુર મિત્ર મળ્યો.

Q. 23 How did Marquess of Hastings try to expand the British power in India? Why had he to adopt the policy of Wellesly instead of the ‘Let alone’ policy?

જ્યારે માર્ક્વેસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ તરીકે આવ્યો ત્યારે તેણે શરૂઆતમાં તે તટસ્થતાની યોજના બજાવી. પણ જ્યારે તેણે જોયું કે સર્વ ઠેકાણે કંપનીનો સારો બંદોબસ્ત થઇ ગયો છે ત્યારે

તેને એ તટસ્થ રાજ્ય નીતિની કાંઈ જરૂરરિઆત લાગી નહિ. છતાં જ્યારે રાજ્ય કારણમાં તે વધારે ઊંડે ઉતર્યો ત્યારે તેને જે થોડી ધણી વસ્તુઓ બાકી રહી ગઈ હતી તે દેખાઈ અને તે વસ્તુઓ પુરી કરવા માટે અતટસ્થતા જાળવવી પડી અને યુદ્ધોમાં ઉતરવું પડ્યું.

તેના વહીવટના અગત્યના બનાવો નીચે મુજબ પાડી શકાય:—
(૧) નેપાળ સાથે યુદ્ધ. (૨) મરાઠાઓ (૩) પિંઢારાઓ (૪) સુધારા.

(૧) નેપાળના ગુરખાઓ સાથે વિગ્રહ:—

ગુરખાઓ મૂળ રજપૂત હતા. તેઓનો જૂસો રજપૂત જેવો જ છે. નેપાળના ગુરખાઓ પોતાની સત્તા વધાર્યે જતા હતા. નેપાળ અને કંપનીની સરહદ એક બીજાને મળતી હતી. આથી તેઓ ધણીવાર કંપનીની પ્રગ્નને કનડતા હતા. ૧૮૧૪ માં જ્યારે ગુરખાઓએ કંપનીની સરહદ પર હુમલો કર્યો ત્યારે હેસ્ટીંગ્સે જીતેલો પ્રદેશ પાછો આપવા કહેવડાવ્યું પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. આખરે લડાઈ થઈ. તેના ચારમાંથી ત્રણ લશ્કરો દાર ખાઈ પાછાં આવ્યાં. પણ છેવટે છેલ્લું લશ્કર જીત્યું અને ગુરખાઓએ નામોશી ભરેલી સંધી સિગોળી આગળ કરી. તે સંધિની રૂએ તુમ્બકોનો પ્રદેશ એ લાખ રૂપિયાના ખદલામાં અંગ્રેજોને મળ્યો અને નૈનિતાલ, મસુરી, સિમલા જેવાં દવાખાવાનાં સ્થળો મળ્યાં. અને તેઓનો એક રોસડન્ટ નેપાળ મોકલવામાં આવ્યો.

(૨) મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ:—બાજીરાવે ખટપટ કરવા મડી અને આખરે તેમાં તે હાર્યો અને પરિણામ રૂપ ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજોએ મરાઠી રાજ્ય પોતાના રાજ્ય જોડે જોડી દીધું અને આખરે આમ પેશ્વાઈ સત્તાનો અંત આવ્યો.

(૩) પિંઢારાઓ:—હેસ્ટીંગ્સના અમલ દરમ્યાન જે સૈન્ય અગત્યનો પ્રમંગ છે તે પિંઢારાઓના નાશનો છે. તે પિંઢારાઓના નાશને લીધેજ આટલો જાણીતો થયો છે. હેસ્ટીંગ્સનો સમય એટલે મોગલ રાજ્યની પડતી થયા પછી મરાઠા રાજ્યની પડતીનો સમય. આ સમયમાં પિંઢારાઓએ પ્રજા પર પુષ્કળ ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. જ્યારે કોઈપણ

માણસ ધંધા રોજગાર વગેરનો થાય ત્યારે તે આ ટોળીને મળી જતો. અને બહારવટું કરવા નીકળી પડતો. તેઓએ પોતાની જુદી જુદી ટોળીઓ બનાવી હતી. એ ટોળીઓમાં એક એક સરદાર હતો. અને એ ટોળી પોતાના સરદારના કહ્યા પ્રમાણે ચાલતી. તેઓ લૂંટનો ભાગ પોતાના સરદારના કહ્યા મુજબ પાડતી. તેમની ટોળીઓ તો ટકુ પર પણ ફરતી હતી. અને તેઓએ માળવા વગેરે પ્રાંતમાં પોતાનો અડો સારી રીતે જમાવ્યો હતો. આ ટોળીઓ દેશી રાજ્યોને મદદ પણ કરતી હતી અને આમ તેઓ રાજકીય ચળવળમાં પણ રસ લઈ રહ્યા હતાં. તેઓ આવી રીતે પ્રગ્નને બહુજ ત્રાસ દેતા હતા. વળી પિંદારાઓ મરાઠાઓના મિત્ર હોઈ, મરાઠાઓને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ મદદ કરતા. આથી અંગ્રેજ પ્રગ્નને આ ટોળી બહુ લય ભરેલી લાગતી હતી. વળી આ ટોળીઓ ઠાઠ પણ કિવસે ખુલ્લે મેદાને લડવા આવતી ન હતી પણ શિવાજીના રિવાજ મુજબ અણુધાર્યા છાપા મારી શત્રુનો નાશ કરતી હતી.

પણ મરાઠાઓનો નાશ થતાં આ ટોળીઓનો પણ નાશ પાસેજ આવી લાગ્યો હતો. હેસ્ટીંગ્સે તેમના સરદારોને સારી લાંચ આપી ફેડવા અને રજપુતોની મદદથી તેમનો કાંટો કાઢી નાંખ્યો. તેમનો સુપ્રસિદ્ધ સરદાર ચીતુ જંગલમાં નાશી ગયો કે જ્યાં તે મરણ પામ્યો. આમ ૧૮૧૭ ના અરસામાં હેસ્ટીંગ્સે લોકોને પિંદારાઓના ત્રાસમાંથી છોડાવી બહુજ સુખ આપ્યું.

(૪) હેસ્ટીંગ્સના સુધારા:—(૧) શાળા અને મહાવિદ્યાલયો રથાપી કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. (૨) ન્યાયાધીશોના પગાર વધાર્યા. (૩) વર્તમાનપત્રોને સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું. (૪) મદ્રાસમાં રૈયતવારી પદ્ધતિ ચાલુ કરી. (૫) કાયમી જમાબંધીના દોષ દુર કર્યા. (૬) કલકત્તામાં સુધારા કર્યા. (૭) જમના નદીની નહેરો સુધરાવી અને ખેતી વાડીના કામને પણ ઉત્તેજન આપ્યું. આમ તેણે ઘણા સુધારા કર્યા છે.

Q 24 Give a short account of the administration of Lord Amherst.

જ્યારથી બંગાળામાં કંપની સરકારે બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો ત્યારથી બ્રહ્મદેશમાં અલોમારાએ પોતાની બાહોશી અને વીરતાથી એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા માંડ્યું હતું. તેણે ધીમે ધીમે એ રાજ્ય વધાર્યું અને ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં તો લગભગ આખો બ્રહ્મદેશ કબજે કર્યો. આમ બ્રાહ્મી રાજ્ય ધણા મોટા વિસ્તારવાળું થઈ ગયું હતું. હવે બ્રાહ્મી લોકોમાં નવું જોમ અને શુરાતન આવ્યાં હોવાથી તેમણે બ્રિટિશ સરહદ પર વારંવાર હુમલા કરવા માંડ્યા અને આમ અંગ્રેજોને પજવવા માંડ્યા એટલું જ નહિ પણ તેમણે હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં તો ધમકી આપી કે અમને બંગાળા સોંપી દો.

૧૮૨૪ માં તેમણે એક અંગ્રેજી મથકનો કબજો લીધો તથા એમહુરેં યુદ્ધ જાહેર કર્યું. પણ જંગલી વસ્તીમાં, ઘાડાં જંગલોમાં અને ખરાબ જગ્યાએથી પસાર થવાનું હોઈ, રસ્તા અગ્નિવાળાં હોતાં અને આખાં લશ્કરમાં રોગ ફાટી નીકળવાથી અંગ્રેજી લશ્કર લગભગ નાશ પામ્યું, ગીચ ઝારો અને પર્વતોમાંથી રસ્તો કાઢવો પડ્યો અને આખરે મહા મહેનતે બ્રાહ્મી લોકોને હરાવ્યા અને પેન્દાપુના કરાર થયા. આ કરારની રૂએ આસામ, મણિપુરનો ટાપુ અંગ્રેજોને પાછાં મળ્યાં. તેનાસરીમ, આરાકાન વગેરે પ્રદેશો ઉપરથી મળ્યાં. પરંતુ આ વિગ્રહથી અંગ્રેજોને જે ફાયદો થયો તે કરતાં ઘણું જ મોટું નુકસાન થયું. તેમનું મોટું લશ્કર નાશ પામ્યું. પૈસેટકે કંપનીને બહુ જ ખર્ચ થયો અને આખરે જીત થઈ તે પણ નહિ જેવી. આમ બ્રહ્મદેશનો ભય ટળ્યો.

ભરતપુરમાં ત્યાંના સગીર રાજાની ગાદી ખીજાએ લઈ લીધી હતી. આથી અંગ્રેજોએ તે રાજાનો પક્ષ લીધો અને ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. ગાદીવારસને ગાદી અપાવી અને ત્યાં એક રેસિડન્ટ મુક્યો. ૧૮૨૬ માં ભરતપુરનો અમેલ કિલ્લો જીતવાનું માન લોર્ડ એમહુરેં મેળવ્યું.

Q. 25 Give an account of the administration of William Bentick and his reforms and show his position among the Governor Generals in India.

આપણે વેલોરનું બંડ જોયું. તે વખતે બેન્ટીક મદ્રાસનો ગવર્નર હતો. એ જ્યારે ગવર્નર જનરલ તરીકે દિલ્હ આવી ત્યારે કંપનીએ પોતાની સત્તા સાર્વભૌમ બનાવી હતી. અને કંપની સરકારને દેશમાંથી કોઈનો પણ ખીલકુલ લય નહતો. આથી વિલિયમ બેન્ટીકના વખતમાં યુદ્ધો થયાં ન હોવાથી તેને સુધારા કરવાનો સારો વખત મળ્યો હતો અને આ સમયનો ઉપયોગ તેણે ધણુંજ સારો રીતે કર્યો હતો. વળી તેના વખતમાં તેને મદદ કરી શકે એવા અનુભવી માણસો પણ મળ્યા અને તેને આ કામ કરવું ધણું સરળ થઈ પડ્યું.

(૧) ૧૮૩૩ માં સીધિયાના મરણ પછી ગાંધી વારસ માટે તકરાર થઈ પણ કંપની સરકારે તેના દત્તક પુત્રને રાજા તરીકે માન્ય રાખ્યો. (૨) ૧૮૨૦ માં જે કુર્ગમાં રાજા થયો તેણે પ્રજા પર તાસ કરવા માંડ્યો. અને અંગ્રેજોને પણ દુઃખ દેવા માંડ્યું. આથી બેન્ટીકે એક લશ્કર મોકલી તેને સર કર્યો અને કુર્ગને મદ્રાસ ઇસ્ટાકા જોડે જોડી દેવામાં આવ્યું. (૧૮૩૩) (૩) ત્યાંના રાજાએ પણ મોજમમલ કરવા માંડી, રાજ્યમાં અંધાર આણ્યું, અને રાયત પર જૂનમ ગુજારવા માંડ્યો. પણ આથી અંગ્રેજ સરકારે તે રાજાને પેન્સન બાંધી આપ્યું અને મહેસુરના રાજ્યને એક કમિટિની દેખરેખ નીચે રાખ્યું. (૪) વળી બેન્ટીકને રશિયાનો લય હતો. આથી જો તે સરહદના પ્રદેશો પર દાખ રાખે તો તે લય ટળી જાય એમ તેને લાગતું હતું. આથી તેણે પંજાબના શીખો જોડે મૈત્રી બાંધી. અને આમ તેનો લય દૂર કર્યો. વળી સૌંધના અમીરો સાથે પણ સંધિ કરી અને પોતાની સત્તા સ્થિર કરી હવે તેને લાગ્યું કે રશિયાનો લય ટળ્યો છે તેથી પોતાનો વેપાર વધારવા અને સુધારાઓ કરવા તરફ પોતાની રાજ્યનીતિનું સુકાન વાળ્યું. તેણે કરેલા સુધારાના ધણા ભાગ પાડી શકાય છે.

(૧) આર્થિક સુધારા (૨) રાજ્યકીય સુધારા (૩) ન્યાય-
ખાતામાં સુધારા (૪) કેળવણીને લગતા સુધારા. (૫) સામાજિક સુધારા.

(૧) આર્થિક સુધારા:—આપણે જોયું કે બ્રહ્મી લોકોને તાબે
કરતાં ઘણા ખર્ચ થયો હતો. તેથી તેણે ખર્ચ ઘટાડવા અને પૈસા
એકા કરવા પગારમાં ઘટાડા કર્યા. વળી લશ્કરી અમલદારોનાં ભથ્થાં
અડધાં કર્યાં. આ બે મતના સુધારાને લીધે બેન્ડિક કંપનીના લોકોમાં
અળખામણો થઈ પડ્યો. અને તેમનો ક્રોધ તેઓએ ખુલ્લો દેખાડ્યો.
જતાં બેન્ડિક ગભરાયો નહિ અને આખરે તેમાં તેણે વિજય મેળવ્યો.

(૨) રાજ્યકીય સુધારા:—(૧) હિંદી લોકોને બેઠ રાખ્યા
સિવાય તેમની લાયકાત પ્રમાણે નોકરીઓ આપવા માંડી. (૨)
કચેરીઓનાં દફતર તે પ્રાંતની દેશી ભાષામાં રાખવાનું નક્કી કર્યું.
(૩) નવું મહેસુલ નક્કી કરી કાયમી જમાખંધીમાંથી પ્રાંતને દૂર
કર્યાં (૪) અફિલુ વેચવાના દળર આપવા માંડ્યાં આથી પૈસાની
આવક પણ વધી. (૫) ભથ્થાં બંધ કર્યાં.

(૩) ન્યાયખાતામાં સુધારા:—(૧) Circuit Courts
કાઢી નાખી અને તેને બદલે તેણે District Courts સ્થાપી.
(૨) ફારસી ભાષાને બદલે સ્થાનિક ભાષા રાખી. (૩) ન્યાયાધિશેનો
પગાર અને સંખ્યા વધારી. (૪) અદલાખાદમાં બીજી એક વધુ
વરિષ્ઠ અદલાલત સ્થાપવામાં આવી. (૫) ન્યાયાધિશેમાં હિંદી ગૃહસ્થોને
સારું સ્થાન આપ્યું.

(૪) કેળવણીના સુધારા:—બેન્ડિક આધુનિક પાશ્ચિમાત્ય
જ્ઞાન શિક્ષણનો પાંગો નાખ્યો એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. ૧૮૧૩
ની કંપનીની સનદ મુજબ કેળવણી માટે એક લાખ રૂપિયા મળ્યા હતા. પણ
તેનો ખર્ચ કલકત્તામાં સંસ્કૃત અને અરેબિકના શિક્ષણ પાછળ થતો હતો.
આથી ૧૮૩૩ થી (૧) બેન્ડિકે અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કર્યું. (૨) અને

શાળાઓમાં શિક્ષણ લેનાર પ્રત્યે કોઈ પણ જાતનો જાતિ, ધર્મનો ભેદ રાખવો નહિ અને તેની હાયક ત મુજબ સરકારી નોકરી આપવી. એમ હતું. આમ આધુનિક શિક્ષણપ્રથા ૧૮૩૩ માં અમલમાં મુકવામાં આવી.

(૫) સામાજિક સુધારા:—વિલિયમ બેન્ટિક સુધારા માટે બહુજ પ્રખ્યાત છે. તેની પ્રખ્યાતિનું ખરું કારણ આ સામાજિક સુધારા છે એમ કહી શકાય.

(૧) સતી થવાનો રિવાજ દૂર કર્યો અને સતી થનાર અને સતી થવાને મદદ કરનાર બંનેને ગુન્હેગાર ગણવામાં આવતાં અને તેઓ શિક્ષાને પાત્ર લેખાતાં. (૨) તેણે દગ દોષ્ટ કે જેઓ પિંદારાઓ કરતાં પણ વધારે ત્રાસદાયક હતા, જેઓ લુંટફાટ ચલાવતા અને વેપારીઓને મારી નાંખતા. વળી તેઓ મુસાફરોને પણ ખૂબ પજવતા. તેઓનો બેન્ટિકે નાશ કર્યો અને પ્રજાને તેમના દુઃખમાંથી ઉગારી. (૩) જીવતાં બળિદાનો આપવાનો રિવાજ દૂર કર્યો. (૪) રજપુતાનામાં ‘દૂધ પાવાનો’ રિવાજ દૂર કર્યો. આમ તેણે બાળલત્તા પણ અટકાવી.

આવી રીતે વિલિયમ બેન્ટિકે પ્રજાની સામાજિક સ્થિતિ પણ સુધારવા અથાગ શ્રમ લીધો.

વળી તેણે બીજા થોડા વધારે સુધારા પણ કર્યા છે:—

(૧) ૧૮૩૫ માં કલકત્તામાં એક Medical College સ્થાપવામાં આવી. (૨) કલકત્તા, લાહોર, દીલ્હી વગેરે જગ્યાએ ધોરી રસ્તાઓ બનાવ્યા અને આમ મુસાફરોનો ત્રાસ દૂર કર્યો. (૩) ખેતીવાડી અને ખેડુતોનાં સુખ માટે નવી નવી નહેરો ખોદાવી અને ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું.

આમ બેન્ટિકે અસંખ્ય અને દરેક જાતના સુધારાઓ કર્યા અને કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ રાખ્યા વગર પોતાની પ્રજાનું હિત સાચવ્યું. તેની કારકીર્દિ સુધારાઓથીજ ભરપૂર હોય તે એક મહાન ગવર્નર જનરલ થઈ ગયો છે એમ કહેવું જોઈએ. આમ તેણે ગવર્નર જનરલોમાં એક ઉચું પદ મેળવ્યું છે.

Q. 26 Describe the terms of Afghanistan and the British power in India upto the time of Auckland.

અફઘાનિસ્તાન અને હિંદ વચ્ચે મોટા મોટા પર્વતો અને ખીણો આવી છે. પણ હિંદમાં આવનાર દરેક ગવર્નર જનરલને અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, અને રશિયાની બહીક હતી. તેઓને હંમેશા એમજ લાગ્યા કરતું કે રશિયા, ઇરાન અને અફઘાનો મેત્રી બાંધી હિંદ પર ચઢી આવશે અને આથી હંમેશાં તેઓ સરહદના રાજ્યો સાથે મેત્રી બાંધવા તત્પર રહેતા હતાં. વળી અંગ્રેજોનો શીખો જોડે મેત્રી બાંધવાનો ખરો અર્થ તો આ ભયમાંથી દૂર થવાનોજ હતો. અને આપણે હિંદના ઇતિહાસમાં જોયું છે કે જે કોઇ પરદેશી સત્તા હિંદમાં આવી હોય તો તે આજ રસ્તે આવી શકતી. મહમુદ ગીઝની, મહમુદ ઘોરી, તૈમુર, બાબર, નાદીરશાહ અને અહમદશાહ અબદલી એ તેમના ખાસ પૂરાવા છે. તેઓએજ હિંદની પાયમાલી કરી છે.

ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં નાદિરશાહનું ખૂન થયું અને તેથી અહમદશાહ અબદલીએ એક બળવાન રાજ્ય અફઘાનિસ્તાનમાં સ્થાપ્યું. એના પછી એનો પુત્ર તૈમુરશાહ ગાદીએ આવ્યો. પણ ત્યારપછી ગાદી માટે તકરાર ઉભા થઈ. આ તકરારમાં અફઘાનિસ્તાનમાં ખૂબ અવ્યવસ્થા ફેલાઈ. ઝમાનશાહ, મહમદશાહ, અને શાહશૂજ ત્રણે જણે ગાદી માટે લડકડ કર્યાં. તેઓએ એકબીજાને દ્વારી ગાદી મેળવવા માંડી અને તેઓને પણ નાશભાગ કરવી પડી. કોઇપણ સંપાને ગાદી પર બેસી શક્યું નહિ અને આખરે બીજાઓની મદદની જરૂર પડી.

વળી લગભગ ઇ. સ. ૧૮૩૪ ના અરસામાં ઇરાન અને રશિયા જોડે સંધી થઈ. આથી અંગ્રેજો ગભરાયા. અને તેમણે રણજીતસિંહ તથા દોસ્ત મહમદને પોતાની બાબુમાં લેવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

આથી જ્યારથી કંપનીનું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારથીજ અંગ્રેજો અફઘાનો સાથે સુલેહ, શાંતિ અને મેત્રી રાખવા તત્પર બનતા. અને પોતાની દોસ્તદારી કાયમ રાખવા ખટપટ કર્યું જતા હતા.

Q. 27 Discuss the policy of Auckland & Ellenborough towards Afghanistan (B. U. 1935) or What led the English to the first Afghan War ?

જ્યારે લોર્ડ ઓકલેન્ડ ગવર્નર જનરલ તરીકે હતો ત્યારે લોર્ડ આમસ્ટર્ડન મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેની ઇચ્છા રશિયાનું જોર ઓછું કરવાની હતી. આથી ઓકલેન્ડે પંજાબ, અફઘાનિસ્તાન, અને હિરાન સાથે મિત્રાચારી અધિવાનો વિચાર કર્યો. પંજાબ રણજીતસિંહના સમયને લીધે તે અંગ્રેજોનું મિત્ર હતું. પણ હિરાન અને રશિયા બંને પણ મળી ગયાં હતાં. આથી ખરી સ્થિતિ અફઘાનિસ્તાનની હતી.

તેણે એક એલચીને અફઘાનિસ્તાન મોકલ્યો. પણ તેનું પરિણામ કંઈજ ન આવ્યું. આથી અંગ્રેજો ગલરાયા અને લાખુ કે રશિયા અને અફઘાનિસ્તાન ભેગાં થઈ જવાનાં.

તેથી ઓકલેન્ડે પદ્મવ્રત શાહશૂજા, અને રણજીત સાથે સંધી કરી અને શાહશૂજાને ગાદી અપાવવાનું કામ હાથ પર લીધું. શાહશૂજાના પક્ષ લઈ અંગ્રેજોએ અફઘાનિસ્તાન પર ચડાઈ કરી અને ગાદી સર કરી. શાહશૂજાને ગાદી પર બેસાડ્યો, દોસ્ત મહંમદ નાશી ગયો. શાહશૂજા ધરડો દોવાથી પ્રજાને વિશ્વાસ મેળવી શક્યો નહિ. આથી પ્રજામાં ધણો અસંતોષ ફેલાયો. અને ત્યાંના રેમિડન્ટે આ બધી અળવણીનું ધ્યાન ખેંચ્યું. દોસ્ત મહંમદનો પુત્ર અકબરખાન પોતાના પિતાની ગાદી મેળવવા તત્પર થયો. તેણે એક બંડ જગાવ્યું અને અંગ્રેજોને પજવ્યા. તેથી સંતાનાયક એલિફસ્ટને સંધિ કરી અને અફઘાનિસ્તાન છોડી જવાની કબુલાત આપી. પણ આ સંધિથી તેઓ હિંદમાં આવતા હતા ત્યારે અકબરખાંએ પોતાનું વચન તોડ્યું અને તેમને પાછા ફરતા હતા ત્યારે નિર્દય રીતે મારી નાંખ્યા. આવી નિર્દય કતલમાંથી ફક્ત બચેલો અને આ દુઃખદ અને શોકભરેલો સંદેશો પહોંચાડનાર ડો. બ્રાઇડનજ હતો જેણે હિંદ આવી સર્વે વાતોથી કંપની સરકારને વાકેફગાર બતાવી.

આવા ખરાબ સંજોગોવશાત્ લોર્ડ ઓક્લેન્ડ ગભરાઈ ગયો અને પાર્લામેન્ટ પણ તેના પર નાખુશ થઈ હતી એટલે ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં હિંદ છોડી તે સ્વદેશ ચાલ્યો ગયો.

ઓક્લેન્ડ ગયો અને લોર્ડ એલેનબરો આવ્યો. તેણે ગવર્નર જનરલનું સ્થાન લીધું. તેણે તે સ્થાને આવતાં જ નક્કી કર્યું કે જે કાર્તિ લોર્ડ ઓક્લેન્ડના સમયમાં અંગ્રેજોએ ગુમાવી હતી તે પાછી મેળવવી. ૧૮૩૯ માં રણજીતસિંહનું મૃત્યુ થયું. અને ૧૮૪૨ માં શાહશજનનું ખૂન થયું. આથી અંગ્રેજો છુટ્યા. તેમને કોઈ ને પણ મદદ કરવાની જરૂર દેખાઈ નહિ.

પણ અફઘાનિસ્તાનમાં અંગ્રેજ સૈન્યને હોડાવવાનું હતું. તેઓના ત્રણ ચાર સૈન્યો ત્યાં ઘેરાઈ ગયાં હતાં. ધણા અંગ્રેજોને અફઘાનોએ કેદ કર્યા હતા. અને આમ એલેનબરો અફઘાનિસ્તાન સાથે યુદ્ધ ન જાળવે તો પાલવે તેમ હતું નહિ તેણે પોલોક અને નોટની સરદારી હેઠળ એક લશ્કર કાબુલ મોકલ્યું. તેઓએ કાબુલ જઈ અંગ્રેજ કેદીઓને છોડાવ્યા. તેમનું કાબુલનું બજાર લુંટ્યું, ગિઝનીનો કિલ્લો જમીન ભેગો કર્યો અને ત્યાંની કોઈ પણ જાતની દરકાર કર્યા વિના તઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

દોસ્ત મહંમદ ફરી આવ્યો અને તેણે અફઘાનિસ્તાનની ગાદી મેળવી અને પોતાની મેળે સ્વેચ્છા મુજબ રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

એલેનબરોએ તો પોતે રાજ્યની અંદરની ખટપટોમાં માર્યું મારવાનું છોડી દીધું અને આમ તેણે અફઘાનિસ્તાનની ભાંજગડ જવા દઈ પોતાનો માર્ગ મોકળો કર્યો.

લોર્ડ ઓક્લેન્ડે અફઘાનિસ્તાન સાથે મંત્રી બાંધવા પ્રયત્ન કર્યો, જ્યારે એલેનબરોએ એ મંત્રીની જરાપણ દરકાર ન કરી. ઓક્લેન્ડે જે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું અને જેમાં અંગ્રેજોએ ધણી જ પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી હતી તે યુદ્ધના અંત એલેનબરોએ સરળતાથી તટસ્થ રહી મેળવ્યો. આમ તેઓની રાજ્યનીતિ એક બીજીથી તદ્દન જૂદા પ્રકારની હતી.

Q. 28 'Annexation of Sindh.'

અફઘાનિસ્તાનની લડાઈ પૂરી થતાં બીજી એક લડાઈ ઉભી થઈ. ૧૮૩૦ સુધી સિંધ પ્રાંત તરફ કોઈની પણ દ્રષ્ટિ ગઈ નહોતી. પણ અંગ્રેજોએ લગભગ આખો દેશ કબજે કર્યો અને કાંઈ વધારો ન રહ્યો ત્યારે તેઓની દાનત સિંધ તરફ બગડી. ૧૮૩૨ માં સિંધના અમીરોએ અંગ્રેજો સાથે એક સંધિ કરી અને સિંધ પ્રાંતની નદીઓ તથા બંદરોનો ઉપયોગ ક્રાંત વેપાર માટે જ કરવાની છૂટ આપી. તેઓ એ નદીઓનાં ઉપયોગ લશ્કરી તથા લડાઈના કામ માટે કરી શકે નહિ એવું ખાસ કર્યું હતું. પણ આ તો આગળી આપવાથી અમીરોની પહેલ્યા પકડ છૂટવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ૧૮૪૩ના અરસામાં સિંધના અમીરો દુર્મળ થયા હતા અને તેઓમાં કાંઈ દમ દેખાતો ન હોવાને લઈ અંગ્રેજોએ એક નવીન પગલું ભરવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે અફઘાનિસ્તાનની લડાઈ વેળા સિંધના પ્રદેશનો ઉપયોગ લશ્કર માટે કરવા માંડ્યો. આથી અમીરો ખીજવાયા. પણ તેઓ કાંઈ કરી શક્યા નહિ. વળી અંગ્રેજોએ એક લશ્કર સિંધને છેડે રાખ્યું અને તેનો ખર્ચ આપવા અમીરોને કહ્યું અને અમીરોને સમજાવી સંધિ પત્રક પર સહી કરાવી લીધી. પણ આ તે અમીરોના અનુયાયીઓને ગમ્યું નહિ અને કમીસ્તરને પજવ્યો. આથી સર ચાર્લ્સ નેપિયર પોતાનું સૈન્ય લઈ મીઝાન ગામ જે હંદ્રાબાદ પાસે આવેલું છે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અમીરનું સૈન્ય ત્યાં મળ્યું. અમીરનું લશ્કર બહુ મોટું હતું છતાં સર નેપિયરે પોતાની બાહોશીથી તેમને હરાવ્યા અને બળવાખોરોનું કાંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. તેઓ અંગ્રેજોને શરણે થયા અને પછી બીજા અમીરોને પણ હરાવવામાં આવ્યા. થુલ્હ થુલ્હ થયું એટલે સીંધ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો અને તે પ્રાંતને અંગ્રેજી રાજ્ય જોડે જોડી દેવામાં આવ્યું. આમ તેઓએ સિંધ પ્રાંત બળજબરીથી પોતાના વેપાર અને રાજ્ય કારણને કાયદો થાય તેજ વિચારે જીત્યું હતું.

Q. 29 How did the English acquire 'The Punjab'?

આપણે આગળ શીખોનો ઇતિહાસ જોઈ ગયા છે. તેમાં રણજીત-સિંહે અંગ્રેજોની મિત્રતા કેમ કરી તે પણ જોયું છે. વળી રણજીત-સિંહ ૧૮૨૯ માં મરણ પામ્યો અને 'દીવા પાછળ અંધાર' એ કહેવતને આધારે તેના મરણ પછી રાજ્યમાં ચોમેર અંધાર ફેલાયું. રાજ્યની લગભગ સૈનિકોના હાથમાં ગદા એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. વળી રણજીતસિંહનો પુત્ર ધુલિપસિંહ રાજા હતો. તેની મા તે નાનો હોવાથી રાજ્યકારણ પર દેખરેખ રાખતી હતી છતાં સૈનાનાયક રાણીનું કહ્યું માનતો ન હતો. લશ્કરે નિરંકુશ બની અંગ્રેજ રાજ્યના વિસ્તારમાં લૂંટફાટ ચલાવી અને રાણીએ તેને સંમતિ આપી. આ લોકોની ચળવળને લીધે ગવર્નર જનરલને વહેમ આવ્યો. શીખ લોકોનાં લશ્કરે સતલજ નદી એળંગી અને ફિરોજપુર પાસે મુકામ નાંખ્યો. અંગ્રેજ સૈન્ય ત્યાં આવ્યું અને આખરે અંગ્રેજ તથા શીખોની મેત્રી તૂટી અને ખૂનખાર લડાઈ ચાલી. તેઓએ એક બીજાનાં માણસોનો ધણ કાઢી નાંખ્યો અને એમાં બંને બાજુએ ધણાં માણસો મરણ પામ્યાં. પણ આખરે અંગ્રેજ સૈન્ય જીત્યું. પણ આ વિજય કંઈ બહુ મોટો ન હતો. છતાં લડાઈ વધુ ચાલી અને આખરે શીખોએ અપમાનજનક સંધિ કબ્જા કરી. તેઓએ લડાઈના ખર્ચ પેટે થોડા પ્રદેશ અને પુષ્કળ પૈસા આપ્યા. તેઓનાં સૈન્યની સંખ્યા ઘટાડી તે પર અંકુશ મુકવામાં આવ્યો. તેઓ અમુકથી વધારે તોપો રાખી ન શકે એવું ઠરાવ્યું. આમ તેઓની સત્તા પર દાબ મુકવામાં આવ્યો. પછી લગભગ ત્રણ વર્ષ રહીને ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં પાછું છમકણ થયું. તેમાં શીખ લશ્કર ફરી હાર્યું. તેઓ અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા અને તેમનો પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો. ધુલિપસિંહને વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું. આમ પંજાબના સિંહના મૃત્યુ પછી શીખ સત્તાનો મૃત્યુષ્ટ વાગતાં વાર ન લાગી. આ લડાઈથી અંગ્રેજોને જંગવિખ્યાત કોહિનુર મળ્યો.

Q. 30 Describe the reforms of Sir Henry Hardinge and show his struggle with the Sikhs.

સર હેન્રી હાર્ડિંગ ગવર્નર જનરલ તરીકે આવ્યો. ત્યારે તેનો વિચાર દેશમાં સુધારા કરવાનો હતો. પણ તેના ટુંક સમય દરમ્યાન તેણે થોડા ઘણા સુધારા કર્યા તે નીચે મુજબ છે.

- (૧) રેલ્વેનું બાંધકામ આગળ ચલાવ્યું અને રેલ્વેને ઉત્તેજન આપ્યું.
- (૨) સૈન્યમાં સંખ્યા ઘટાડી અને તેમના પગાર પર કાપ મુક્યો.
- (૩) હિંદીઓને પહેલાં કરતાં વધુ પસંદગી આપવામાં આવી.
- (૪) નહેરુનું બોધકામ આગળ ધપાવીને ખેતીવાડી તથા ખેડૂતોનું જીવન સરળ બનાવવા બનતા પ્રયાસ કર્યા.
- (૫) બાળલતા નાશુદ્ધ કરી
- (૬) ગ્રામીણોમાં રવિવારને દિવસે રજા આપવાની પ્રથા ચાલુ કરી.
- (૭) મીઠા પરના કરમાં ઘટાડો કર્યો.

આમ તેણે થોડા ઘણા સુધારા કર્યા કે જે વિલિયમ બેન્ટીનના વખતમાં પૂર્ણ થયા ન હતા. અને તેને વધારે સુધારા કરવાનો અવકાશ મળે તે પહેલાં તેને શીખો સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. અને આમ તેનું સુધારાનું કામ પડતું મુકાયું.

(શીખો સાથેના ત્રિઅલ માટે સવાલ ૨૯ માં જુઓ)

Q. 31 What do you know of the annexation policy of Dalhousie? (B. U. 1929.)

OR

Write short notes on the Policy of Lapse.

વેસ્ટેસલીએ પોતાનું જે કામ અધુરું મુક્યું હતું તે પુરું કરવાની ફરજ લોર્ડ ડેલ્હાઉસીને પડી. અંગ્રેજી રાજ્યને સર્વોપરિ બનાવવામાં સમર્થ થએલા સઘળા ગવર્નર જનરલોમાં લોર્ડ ડેલ્હાઉસી સૌથી ઉંચું સ્થાન પામ્યો.

છે. તે દેશી રાજ્યોને પોતાને શરણે લાવવા માંગતો નહોતો પણ તેનો વિચાર તો તે રાજ્યોને પોતાના રાજ્ય જોડે જોડીજ દેવાનો હતો. જો એ બધાં રાજ્યો જોડાઈ જાય તો લોકો સુખ અને આખાદી ભોગવે એમ તેને લાગતું હતું. વેલેરલીના વખતમાં દેશી રાજ્યો ફક્ત અંગ્રેજ રાજ્યની દેખરેખ નીચેજ આવ્યાં હતાં છતાં તેઓ રાજ્ય તરીકે તો જીવંત હતાં. તેણે તે રાજ્યોને નાબુદ કરવાનો વિચાર રાખ્યો ન હતો. ડેલ્હાઉસીનો વિચાર જીવંત પ્રકારનો હતો તેના વિચાર મુજબ તે પોતેજ તે રાજ્યનો માલિક બનવા ચાહતો હતો આથી તેણે એક નવી પદ્ધતિને જન્મ આપ્યો કે જે પદ્ધતિની રૂએ તેણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો મજબુત કર્યો અને વધાર્યો.

ખાલસા પદ્ધતિ:—(૧) સદાયકારી યોજનાના આશ્રયવાળો જો કોઈ પણ દેશી રાજા મરણ પામે અને તેને સંતાન ન હોય તો તેઓ દત્તક લઈ શકે. પણ તે દત્તક પુત્રને ખાનગીજ મિલકત મળશે. ગાદી માટે દત્તક-પુત્ર લેવો હોય તો તેમણે સાર્વભૌમ અને તેમને મદદ કરનારી એવી અંગ્રેજ સરકારની પરવાનગી મેળવવી અને જો તેઓ પરવાનગી મેળવે તોજ તેને તે રાજ્યના રાજા તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે. દત્તક લેવાની પરવાનગી આપવી કે નહિ તે કંપની સરકારની દૃષ્ટાંતે આધિન છે. તેઓને યોગ્ય લાગે તો રજા આપે અને જો યોગ્ય ન લાગે તો તેઓ ના પણ પાડે. (૨) કોઈ પણ રાજા અપુત્ર મરણ પામે તો તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકાર ખાલસા કરશે એવું હતું. (૩) જો પોતાના રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા અને અધાધુધી માલમ પડશે તો તે રાજ્ય ખાલસા કરવાનો અધિકાર અંગ્રેજ સરકારને છે. (૪) યોગ્ય રીતે વર્ષાસન લેતા રાજાઓનું વર્ષાસન બંધ કરવાનો અધિકાર અંગ્રેજોનો છે. આમ ડેલ્હાઉસીએ આ નવી પદ્ધતિ અમલમાં મુકી અને તેના મુખમાં એક પછી એક દેશી રાજ્યોને નાંખતાં માડયાં. આ પદ્ધતિને આધારે ખાલસા થયેલાં દેશી રાજ્યો :—

(૧) ઝાંસી, સતારા, સંબલપુર વગેરે રાજ્યોના દત્તકો નામંજૂર કરવામાં આવ્યા હતા.

(૨) આર્કટ. તંબવર, નાગપુર વગેરેના રાજ્યો અપુત્ર મરણ પામ્યા હતા.

(૩) અયોધ્યા, ખેરપુર વગેરે રાજ્યોમાં અધાધુધી ચાલતી હોવાથી તેઓનાં રાજ્યો ખાલસા થયાં

(૪) નિઝામનો વરાડ પ્રાંત પણ લઈ લેવામાં આવ્યો હતો.

વળા એમ્બ્રસ્ટના સમયમાં ઈ સ. ૧૮૨૬ માં બ્રિટિશ સાથે સુલેહ કરવામાં આવી હતી. તેનાથી ત્યાં એક અંગ્રેજ રેસિડન્ટ રહેતો હતો. આ રેસિડન્ટનું તેઓએ અપમાન કર્યું. તેઓએ પેન્દાપુત્રા કરાર પાળ્યા નહિ આથી ગવર્નર જનરલે લડાઈની તૈયારી કરી અને તેઓને હરાવ્યા. તેઓનો દક્ષિણ બ્રિટિશનો વિભાગ તેમણે કબજે કર્યો અને તે પ્રાંતને ખાલસા કર્યો. આ પ્રાંતને લીધે તેઓને રંગૂન જેવાં મોટાં બંદરો મળ્યા અને ધણીજ ખતીજ વસ્તુઓનો લાભ થયો.

Q. 32 Give a short account of the administration of Lord Dalhousie with special reference to his reforms. (B. U. 1933).

ડેલ્હાઉસીના અમલના મુખ્ય બનાવો નીચે મુજબ કહી શકાય.

(૧) યુધ્ધો. (૨) ખાલસા-પદ્ધતિ અને તેના અમલ. (૩) સુધારા.

(૧) યુધ્ધો:—(૧) શીખ લોકો સાથે યુદ્ધ.

(૨) બ્રહ્મી વિગ્રહ બાબે

(૧) માટે સવાલ ૨૬ નો છેલ્લો ભાગ જુઓ.

(૨) માટે સવાલ ૩૧ નો બાબે ભાગ જુઓ.

(૨) ખાલસા પદ્ધતિ અને તેના ઉપયોગ માટે સવાલ ૩૧ મો જુઓ.

(૩) સુધારા માટે સવાલ ૩૩ મો જુઓ.

Q. 33 Mention the reforms of Lord Dalhousie :—

લોર્ડ ડેલ્હાઉસીના અમલ ધણો અગત્યનો છે. તેણે તેના અમલ દરમિયાન હિંદને ધણાજ સારા પાયા પર પહોંચાડ્યું હતું. તેણે અંગ્રેજ રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનું નક્કી કરી ગમે તેવાં કારણો બતાવી દેશી

રાજ્યો ખાલસા કર્યાં. અંગ્રેજોના પ્રદેશો પહેલાં એકધારા ન હતા. પણ છુટાછવાયા હતા. આથી તેણે ખાલસા પદ્ધતિનો અમલ કરી વચ્ચેના સંસ્થાનો સર કર્યાં. આ સંસ્થાનોનાં જોડાણથી આગગાડી, તાર, ટપાલ, વગેરે ઉપયોગી સુધારા કરતાં તેને બહુ હરકત નડી ન હતી.

કેળવણી :-તેણે કેળવણીને લગતા સુધારા કર્યાં. સને ૧૮૫૪ની Charles Wood યોજના પ્રમાણે પ્રાથમિક શાળાથી માંડી કોલેજો સુધીની યોજના સરકારે પોતાના હાથમાં લઈ દર વર્ષે શાળાઓમાં વધારો કરવા માંડ્યો. ગ્રાંટ આપવાની પ્રથા ચાલુ કરી.

તાર અને રેલ્વે બાબતના :-(૧) ૧૮૫૪ માં નાની રેલ્વે લાઇન શરૂ કરી. રેલ્વેથી વેપાર ઉદ્યોગને ફાયદો થયો અને જે શહેરો વચ્ચેનું અંતર ઘટ્યું એમ કહી શકાય. (૨) તેણે સાથે સાથે તારની પણ વ્યવસ્થા કરી અને આથી દેશના વેપારને બહુજ ફાયદો થયો. લોકોનો વ્યવહાર વધ્યો. તેઓનો વેપાર સરળ અને લય વગરનો બન્યો.

બીજા સુધારા :-(૧) પોસ્ટનો દર અડધો ઓછો કરવામાં આવ્યો. (૨) તેણે Public Works Department બોલ્યું અને ગંગા તથા જમના નદીની નહેરો બોધાવી, મોટી મોટી સડકો બંધાવી તેમજ કલકત્તાથી પંજાબ સુધીનો ધોરી રસ્તો બંધાવ્યો. (૩) દાલના જમાનાની રાજ્ય પદ્ધતિનો અમલ તેણે શરૂ કર્યો. તેણે કારોબારીના સભ્યોને રાજતંત્રનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓ પાડી, જુદાં જુદાં ખાતાઓ સોંપ્યાં અને આથી દરેક ખાતા પર ધ્યાન રાખવાનું સરળ બન્યું.

(૪) બંગાળ પર દેખરેખ રાખવાને એક ગવર્નરની નીમણૂક કરી.

(૫) I. C. S. (Indian Civil Service) માટે હિંદીઓને જવાની પરવાનગી આપવામાં આવી અને તેઓને જવાબદારી ભરેલી જગ્યાઓ પણ મળવા માંડી.

(૬) ધારાસભાની શરૂઆત કરવામાં આવી.

આમ તે લોકોને માટે ઘણા સુધારા કરવા શક્તિમાન થયો.

ડેલાહીસીએ ફક્ત રાજ્યનો વિસ્તાર જ નથી કર્યો પણ તેણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરી અને નવા નવા સુધારાઓ દાખલ કરી લોકોની સુખાકારી વધારવા પોતાનો ખનતો પ્રયાસ કર્યો છે.

આમ તેણે કંપની સરકાર તથા પ્રજાને ધણોજ મોટો ફાયદો કર્યો છે. તેણે પ્રજાને નવાયુગને લાયક એવાં સાધનો પુરાં પાડ્યાં છે. અને આમ તે પ્રજાનો માનીતો પણ બન્યો હતો. પણ તે સને ૧૮૫૫ માં દિલ્હ છોડી સ્વદેશ ચાલ્યો ગયો અને પોતાની ઉજ્જવળ કારકીર્દિ દિલ્હના ઈન્દિયાસમાં ચીતરતો ગયો.

Q. 34. What do you know about the annexation policy and the reforms of Dalhousie? (B. U. 1929)

See Questions 31 & 33.

Q. 35 Show how Dalhousie brought the English to the supreme power all over India?

See Question No. 31

Q. 36 What place did Dalhousie got among the Governor Generals of India? How & why?

See Questions 31 & 32.

Q. 37 State the causes of the Indian Mutiny (1857 A. D.)?

લોર્ડ કેનિંગના વખતમાં જે બળવો થયો તે બળવાનું કારણ કાંઈ નાનું ન હતું. તે બળવાનાં કારણ કાંઈ ગૂઢ હતાં. દરેક પ્રકારનાં કારણો ભેગાં મળ્યાં અને ધુધવાતો અગ્નિ પ્રજ્વળી ઉઠ્યો.

લોર્ડ કેનિંગ જ્યારે દિલ્હમાં આવવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યારેજ તેણે નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. “ દિલ્હ જે કે શાંત દેખાય છે છતાં આપણે ભુલવું ન જોઈએ કે કાંઈપણ વખતે એકાએક એકાદ સંકટનું

વાદળ હિલું થશે. જે કે શરૂઆતમાં તો તે બહુ નાનું હશે પરંતુ રફતે રફતે એટલું વધી જશે કે આપણા હિંદ મધ્યેના અસ્તિત્વને ડામાડેળ સ્થિતિમાં નાંખી દેશે ! બધા પ્રયત્ન કરવા છતાં એકાદ ફટકો મારવો પડશે અને તે પણ એવો મારવો કે જેથી તે વાદળાં તરતજ વિખરાઈ જાય અને ફરી પરિણામ ચોકકસ બને !'

બળવાના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારના કારણો હતાં.

(૧) રાજકીય (૨) સામાજિક અને ધાર્મિક (૩) લશ્કરી.

રાજકીય :-લોર્ડ ડેલ્હાઉસીએ વિશાળ રાજ્યો ખાલસા કરવામાં જે ઝપાટો માર્યો તેથી એવી છાપ પડી હતી કે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને આખું હિંદ ગળી જવું છે. અને એ હેતુ પાર પાડવા માટે કરારો અને દેશના કાયદાકાનુનેને ધોત્ર પીતાં અને કોઈ બળતનો સંકેત નથી. લોકોનાં મન અસ્વસ્થ બન્યાં હતાં અને બળવાના આગેવાનોએ પરદેશી રાજ્યકર્તાના વિશ્વાસઘાતીપણા માટે ઢંદેરા પિટાવ્યા હતા. દેશી લોકો અંગ્રેજોને પારકા દેશમાં પ્રવેશ કરનાર અપરાધીજ માને છે. અયોધ્યાનો પ્રાંત ખાલસા કરવાથી આ લાગણી વધારે તીવ્ર બની હતી. હિંદી લોકોની જૂની ઢબનો નાશ કરી બધે ઠેકાણે યુરોપીયન ઢબનો ફેલાવો કરવા પોષ્ટ, આગગાડી, તારવ ત્ર વગેરે સુધારા કરવામાં અવ્યા છે એમ તે વખતની પ્રજા માનતી હતી. આમ બળવામાં ભાગ લેનારા માણસોમાં રાજકીય કારણથી ભાગ લેવાની ઈચ્છા રાજનૈરાઓમાં ખાસ કરીને રાજરજવાડાઓ, અને અભણ લોકોજ હતા. આમ રાજકીય કારણ બનવાનું એક બહુજ મોટું કારણ બન્યું.

સામાજિક તથા ધાર્મિક કારણો :-

અંગ્રેજ લોકોએ હિંદમાં આવી ફક્ત રાજકીય બાબતમાં માથું માથું નહિ પણ હિંદની પ્રજાની સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં પણ માથું મારવા માંડ્યું. રાજકીય કારણોને લીધે પ્રજા ઉશ્કેરાઈ હતી. વળી આજ અરસામાં ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશ કરવા પાદરીઓ ફરતા હતા. આથી લોકોને લાગ્યું કે તેઓ હિંદુસ્તાનને ખ્રિસ્ત દેશ બનાવી

દેશે. નવા નવા સુધારાઓએ પણ પ્રજાનું મન દુભાવ્યું. વિધવાને ફરી પરણવાની છૂટ આપવામાં આવી. આ વિચારોથી રૂઢીચુસ્તો ઉશ્કેરાઈ ગયા. વળી પાશ્ચિમાત્ય ફળવણી, રેલ્વે, ટેલીગ્રાફ વગેરે સુધારા હિંદીઓને ગુલામ બનાવવા માટે છે એવા વિચારોનો ફેલાવો કરવામાં આવ્યો હતો. આવા બનાવોથી લોકો ગભરાયા અને તેઓની સામે માથું ઉંચકવા તૈયાર થયા. વળી કોઈએ એક વર્તારો બહાર પાડ્યો કે અંગ્રેજોનું રાજ્ય સો વરસ ટકવાનું છે. એટલે તેનો અંત આવશે એમ ધારી લોકો વધારે ચગ્યા. આમ હિંદની દરેક પ્રજામાં અસંતોષ જાગ્યો અને બળવામાં સાથ આપવા તત્પર થઈ.

લશ્કરી કારણો:—૧૮૫૭ના બળવાની ચળવળ કેટલે દરજ્જે લોકપ્રિય હતી, યથાર્થ સ્વાતંત્ર્યચુદ્ધની હતી અથવા તો અંગ્રેજી છતિહાસોમાં દર્શાવવામાં આવે છે એમ કેવળ લશ્કરી અંડરૂપ હતી તે અણુકેદરે કાયડોજ છે.

ડીઝરાયેલી કહે છે કે “અંગાળના લશ્કરના બળવાખોરો પોતાના ધંધાને અંગેની ફરિયાદોનું વેર વાળનાર હતા. એનાં કરતાં તેઓ સર્વ સામાન્ય અસંતોષના પ્રકાશકો હતા. આપણા શાસનનો પ્રાચીન નિયમ પ્રજાના પ્રજાતત્વને માન આપવાનો હતો. પરંતુ હિંદી સરકારે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી લગભગ પ્રત્યેક વગદાર વર્ગને વિમુખ કર્યો હતો યા તો ભડકાવ્યો હતો.” બળવાનું બીજું તાત્કાલિક કારણ ચરબીવાળાં કારતુસો હતાં. સિપાઇઓના મનમાં અસંતોષ ફેલાયો હતો. તેઓને હિંદની બહાર પણ લડવા મોકલતા અને આમ તેઓને ધાર્મિક બાધ નડતો હતો. તેઓનાં ભથ્થામાં ઘટાડો કર્યો હતો. તેઓના નિયમો પર ભારે દાબ રહેતો હતો. તેઓ પર જુદી નિયમોનું બંધન નાખવામાં આવ્યું હતું. આમ બીજી ધણીએ રીતે લશ્કરી માણસોનાં મન નીચાં પડ્યાં હતાં. તેઓ અંદરથી બહુજ ચીઠવાયેલાં હતાં.

વળી જ્યારે કારતુસોની વાત આવી અને તેના પર ગાય કે હુકકરની ચરબી લગાડવામાં આવે છે એમ જાણ્યું ત્યારે તેઓએ

ખુલ્લો વિરોધ કર્યો. તેમને લાગ્યું કે તેઓનો વિચાર સૈનિકોને વટલાવવાનો હતો. આ બળવાનાં કારણો અને બળવો કેનિંગના વખતમાં થયાં પણ તેનાં મૂળ હેલ્ડાઉસીના વખતમાં હતાં.

સ્મીથના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘બળવો પ્રાચીનનો અર્વાચીન સામે હતો. હિંદી રૂઢીચુસ્તોનો અંગ્રેજી અને નવી દુનિયા સુધારા પ્રત્યેનો હતો.’

Note:—હતાં આખા બળવાનો ખ્યાલ લાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓએ “૧૮૫૭” ના બળવાની બીજી બાજુ વાંચવાની જરૂર છે. તેઓ એમાંથી ખરું સત્ય સમજી શકશે અને તેઓને આવા બળવાનો બનાવ સરળ રીતે સમજાશે. આ પુસ્તક જપ્ત થયેલું હતું માટે મળવું મુશ્કેલ છે.

Edward Thomson લખે છે કે “બળવામાં લડનાર હિંદી સ્ત્રીઓમાં ઝાંસીની રાણી કે તેની બહેન કોઇપણ રીતે એકલી કે રડીબડી ન હતી. અને તિરસ્કારની જે તિવ્રતાએ સ્ત્રીઓને—અરે હિંદી સ્ત્રીઓને પણ—આપણી સામે હથિયાર ઉગામવા પ્રેરી અને વિશે આપણે સાચી રીતે વાકેફગાર થવા મુશ્કેલીએ છીએ કે કેમ એ સવાલ આપણે આપણી જાતને એક દિવસ પૂછવો પડશે.”

આજ આમ થયેલા બળવાનું રહસ્ય બતાવે છે. બળવાનાં કારણો પક્ષાપક્ષીને લઇને જૂઠા જૂઠા ઇતિહાસકારો જૂઠાં જૂઠાં વર્ણવે છે. હતાં આપણે જે બધીજ જાતનાં કારણો અને સંજોગોનું ધ્યાન-પૂર્વક નિરીક્ષણ કરીએ તો સમજાશે કે બળવો ફટલો ભયંકર હોવો જોઇએ કે જે બળવામાં સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેવા પ્રેરાય હતી.

Q. 38 How was the mutiny encouraged by the Indians and what were its effects?

બંગાળમાં બળવાની શરૂઆત થઇ. તેઓએ જાનેવારીમાં નાનાં નાનાં છમકલાં કર્યાં. તેના તણખા આજુબાજુ ઉડવા માંડ્યા. દીલ્હી, આગ્રા, મીરત વગેરે પ્રદેશોમાં ઉડ્યા.

જ્યાં જ્યાં છમકલાં થવા માંડ્યાં ત્યાં ત્યાં કંપની સરકારે લશ્કરનાં માણસો પર દાખ રાખવા માંડ્યો અને શિક્ષા કરવા માંડી.

મિરતમાં સૈનિકોએ દારતુસ વાપરવાની ના પાડી આથી તેઓને પકડ્યા. કાનપુરમાં નાના સાહેબે સરદારી લીધી.

આમ જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજો દેખાવા લાગ્યા ત્યાં ત્યાં દેશી સિપાઈઓએ તેમનાં ખૂન કરવા માંડ્યાં આમ એક માસમાં તો બળવો પૂર જોસમાં આવી લાગ્યો.

મીરતના બળવાખોરોને દીલ્હી તથા કાનપુરના બળવાખોરોએ સાથ આપ્યો. બહાદુરશાહને પણ સાથે લીધો અને લાંચરશ્વત ચાલુ કરી લોહાને પણ બળવામાં ભાગ લેવા ઉશ્કેર્યા.

નાના સાહેબને પેશ્વા બનાવવામાં આવ્યો. તે તેઓને નેતા બન્યો. પણ કર્નલ નેદલ અને હેવલોકે તેને દરાવ્યો.

અયોધ્યાને ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું. આથી પ્રજા ચીદરાઈ હતી. તેઓએ પણ સાથ આપ્યો. મોટા મોટા જમીનદારોની જમીન લઈ લેવામાં આવી હતી. હજારો સૈનિકોને કાઠી મૂકવામાં આવ્યા હતા. આથી તેઓ સાથે લડાઈ ચાલી અને તાત્કાલિકી લખતો આગળ હાર્યો. આમ અહીં પણ બળવો સમ્યો.

વળી ઉલ્હાસીએ તેના સમયમાં ઘણું મોટું લશ્કર ઉભું કર્યું હતું. આ લશ્કરે નિરંકુશ બનવાથી તેણે તે બળવામાં ભાગ લીધો અને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઝૂમેશ ઉઠાવી.

ઝાંસીની પ્રખ્યાત રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને તેની જાહેન પણ આ બાબતમાં દાખલ થઈ. લક્ષ્મીબાઈને દત્તક પુત્ર લેવાને નાકમીલ કરી હતી. તેનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું. છતાં તેણે દત્તક પુત્રને ગાદીએ બેસાડી આ લડાઈ આગળ ચલાવી.

દેશી લશ્કરે તો બળવાને સાથ આપ્યો. અને તેઓનું અંગ્રેજી લશ્કરે ઓછું અને છુટું જવાયેલું હોવાથી દરેક જગ્યાએ બળવો સમાવવાનું કામ ભારે પડ્યું. પણ ગમે તેમ કરી તેઓએ તે બળવાને સમાવવાબતતા પ્રયત્નો કર્યા અને પોતાના જનના જોખમે સંકટનાં-વાદળોં વિખેરવા બનતો પ્રયાસ કર્યો. અને ઘણું અંશે તે દૂર પણ થયો.

આ બળવામાં શીખો અને ગુરખાઓએ વફાદારી બતાવી ધણીજ મદદ કરી છે. આમ આ બળવો કેનિંગના શબ્દો પ્રમાણે બહુજ સમયકર હતો અને આવા સમયકર બળવાને અંગ્રેજ સરકારે પોતાની બાહ્યશક્તિ દાખવી દીધી.

બળવાનો અંત કેવી રીતે આવ્યો એ બાબત ટુંકમાં આપણે જોઈશું. અંગ્રેજ સૈન્યની જરૂરીયાત વધવા માંડી અને પરદેશથી પુરુષ લશ્કર આવવા માંડ્યું. બળવાખોરોના આગેવાનો નાશી ગયા અને આથી બળવાખોરો ધીર પડ્યા. અંગ્રેજોએ દેશીઓની અને દેશીઓએ અંગ્રેજોની નિર્દય કતલ ચલાવી કે જેને લીધે લોકોનાં હૃદય કંપવા લાગ્યાં શીખોએ અને ગુરખાઓએ દેશીઓને મદદ ન કરી.

બળવાની અસરો:—

આ બળવાથી હિંદના રાજ્ય પ્રકરણમાં બહુજ ફેરફારો થયા. અત્યાર સુધી જે સત્તા કંપની સરકારના હાથમાં હતી તે લઈ લેવામાં આવી અને હિંદની સત્તા પાર્લામેન્ટની બની. આમ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનો નાશ થયો. Board of Control દ્વારા કરવામાં આવ્યું અને ગવર્નર જનરલને વાઇસરોય બનાવવામાં આવ્યો. અને એક હોદી વઝીરની નિમણૂક કરવામાં આવી. વળી વાઇસરોય હવે રાઉનશાહનો પ્રતિનિધિ બન્યો. ઇન્ડીયા કાઉન્સિલની નીમણૂક કરવામાં આવી. રાણી વીક્ટોરીયાએ હંદારો પીટાવ્યો અને લોકોની સુખાકારી વધારવાનો વ્યયો આપ્યો.

તેઓ ધાર્મિકપણાની તટસ્થતા બળવશે એવાં વચનો આપવામાં આવ્યાં. અને ખાલસા પદ્ધતિનો અમલ બંધ કરવામાં આવ્યો.

જ્ઞાતિ, ધર્મ વગેરેનો ભેદભાવ રાખ્યા વગર દરેક હિંદીને પોતાની લાયકાત મુજબ નોકરી આપવામાં આવશે એમ પણ હતું.

Q. 39. Mention the reforms of Lord Canning.

કેનિંગ એ ઘણાં સારાં ગવર્નર જનરલ હોઈ તેણે ઘણા સુધારા કર્યા છે.

(૧) વાઇસરોયની કારોબારી કમિટિમાં Finance Secretary ની નીમણૂક કરી.

(૨) મુંબાઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં હાઈકોર્ટો સ્થપાઈ અને ચોરન હેસ્ટીંગ્સના વખતની દિવાની તથા ફોજદારી કોર્ટોનો નાશ કર્યો.

(૩) દિવાની તથા ફોજદારી કાયદાઓ ઘડ્યા.

(૪) પ્રાંતિક ધારાસભાઓ સ્થાપવામાં આવી અને વડી ધારાસભામાં નીમાયેલા (selected) સભ્યો દાખલ કર્યા.

(૫) I. C. S. ની પરિક્ષાનો કાયદો પસાર કર્યો.

(૬) મદ્રાસ, મુંબાઈ અને કલકત્તામાં જુદી જુદી યુનીવર્સિટીઓ સ્થાપી.

Q. 40 Write in short the life of Tipu Sultan :-

ટીપુ સુલતાનનો જન્મ ૧૭૮૨ માં થયો હતો. આપણે જોયું કે બીજા મહંસુર વિગ્રહમાં હંદર મરણ પામ્યા અને તેની જગ્યા ટીપુએ લીધી. તે તેના બાપ જેવોજ બહાદુર અને નીડર હતો છતાં તે હંદર કરતાં વધારે ખટપટી હતો એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. તેની ઇચ્છા તેના બાપની ઇચ્છા જેવીજ હતી. તેના વિચાર ગેયોલિયનનું હિંદમાં બોલાવી અંગ્રેજોના નાશ કરી પોતાની સત્તા સર્વોપરિ કરવાનો હતો. પણ તેની ઇચ્છા ફળી નહિ. ટીપુ ધીરજવાન અને મહેન્ટાતું સેવન કરવાવાળો હતો. છતાં તે ઉતાવળીઓ અને મગરૂર હોવાથીજ ફત્તહ મેળવી શક્યો ન હતો. તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાની આવડત ન હતી અને સમય આવે કેવા રીતે વર્તવું તે તો તેને બિલકુલ પણ આવડતુંજ નહિ. તે હઠીલો હોઈ, તેણે પોતાના બાપે મદામહંનતથી મેળવેલું મહંસુરનું રાજ્ય થોડા વખતમાંજ ગુમાવ્યું અને આમ પોતાના વંશનો નાશ કર્યો. તેનાં મરણ પછી તેના બે પુત્રોને ફેદ કરવામાં આવ્યા હતા અને અસલના વારસદારને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો.

Q. 41 How did the Sikhs come to power in India? What part was played by Ranjit in Indian History? (B. U. 1922)

પંદરમા સદ્કામાં હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે દુશ્મનાવટ દૂર કરવાને માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. તે વખતમાં ઘણું

મહાપુરુષો જેવા કે રામાનંદ, કબીર વગેરે થઈ ગયા. તેઓએ લોકોમાં
 ‘રામ અને રહીમ’ એકજ છે એવો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેના
 શિષ્યોએ પણ તે પ્રમાણે કરવા માંડ્યું. ઈ. સ. ૧૪૬૯ માં પંજાબમાં
 આવેલાં લાહોરમાં ગુરૂ નાનકનો જન્મ થયો. તેણે પણ હિંદુ અને
 મુસલમાન વચ્ચેની દુશ્મનાવટ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યા. તેઓ એકેશ્વરી
 પંથના તત્વોનો ઉપદેશ આપ્યા પંજાબમાં ફરી કરવા લાગ્યા અને ધણા
 અનુયાયીઓને તેમાં દાખલ કર્યા. તે અનુયાયીઓ શીખ કહેવાયા અને
 શીખ ધર્મ નીકળ્યો. તે ધર્મના મુખ્ય ઉપદેશમાં મૂર્તિપૂજા, ગોવધ,
 અને ધર્મનો જીલમ ન સહેવો એમ કહેતો. તે ધર્મમાં જાતિભેદ
 ન હોવાથી થોડા વખતમાં આખા પંજાબમાં શીખ ધર્મ ફેલાયો.
 શીખ લોકોને શરૂઆતમાં તો કાંઈ અડચણ નહીં. પરંતુ જહાંગીરનાં
 સમયથી શીખો અને મુસલમાનો વચ્ચે દુશ્મનાવટ થઈ. તે વખતે
 અમૃતસરમાં આવેલું શીખોનું પ્રખ્યાત સૂરણું મંદીર બધાવનાર
 ગુરૂને મુસલમાનોએ હાર કર્યા. આથી શીખ લોકો બાદશાહના વિરોધી
 બન્યા. આ પ્રમાણેની રીત અખત્યાર કરવાથી અને ઔરંગઝેબના
 ધર્મોપપાયાથી ઔરંગઝેબના વખતમાં તેઓના ગુરૂ તેજસિંગને તેમના
 પર હથિયાર ચલાવી ઔરંગઝેબે મારી નાંખાવ્યો. આથી શીખોએ
 પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને મુસલમાનોની સામે થઈ લશ્કરી
 બળ એકત્ર કરવા માંડ્યું અને લશ્કરી તાલીમ લેવા માંડી. અને એક
 લશ્કર ઉભું કર્યું. તેનું નામ ખાલસા સૈન્ય પાડવામાં આવ્યું. બહાદુર
 રક્ષાએ પણ તેઓ પર જીલમ ગુજાર્યો. મોગલાઈની તે વખતની પડતી
 હશાનો લાલ લઈ શીખોએ પંજાબમાં અને કાશ્મીરમાં વસી જીદાં
 જીદાં બાર નાનાં નાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. આમાંના એકનો મુખ્ય સરદાર
 માનસિંહ હતો. તે હોશિયાર હતો. તેણે આ બારે રાજ્યોને એકત્રીત
 કરી મજબૂત સંગઠન કરવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ તેમાં તેને સફળતા
 મળી નહીં. તેના પછી તેનો પુત્ર રણજીતસિંહ ગાદીએ આવ્યો. તેણે એ
 રાજ્યોમાંના કેટલાકને બળજબરીથી, અને કેટલાકને યુદ્ધથી ભેગા કર્યા.

અને એક શીખ સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યું. તે એટલેથી થોભ્યો નહિ. તેને પોતાની સત્તા વધારવી હતી. તેથી તેણે સતલજ નદીની પેલી પારના ભાગે મેળવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. અને નબા અને પતિયાલા ઉપર ચડાઈ કરી. ત્યાંના રાજાઓએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. પરંતુ તે પુરુષમાન હોવાથી તે સમજી ગયો કે અંગ્રેજો સાથે વેર બાંધવું નકામું છે. તેથી તેણે અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરવાને બદલે અમૃતસર આગળ સલાહ કરી અને અંગ્રેજોનો વિશ્વાસુ બની રહ્યો. તેણે પોતાનો પ્રદેશ છોડી આગળ વધવાનું અટકાવ્યું. તે જીવ્યો ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનો વફાદાર રહ્યો અને તેથી અંગ્રેજો તેના તરફથી નિશ્ચિત રહી બીજા પ્રદેશો મેળવી શક્યા. તેણે લશ્કરી ક્વાયત આપી મોટું સैन्य ઉભું કર્યું. રણજીતસિંહે દિલ્હીમાં એક સાહસિક અને વફાદાર મિત્ર તરીકે અંગ્રેજોને મદદ કરી.

Q. 42 Give a brief sketch of Ranjitsing's career, and describe the relations between British India & Punjab after his death. (B. U. 1926)

મુસલમાન બાદશાહોએ શીખ લોકોનો નાશ કરવાને ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તેમાં તેઓ ફાળ્યા નહિ. શીખો કાશ્મીર અને પંજાબમાં પોતાનાં સંસ્થાનો વસાવી સ્વતંત્ર રીતે રહેવા લાગ્યા. હાલના પતિયાલા, કપુરથલા વગેરે તે વખતમાં ઉદય પામ્યાં હતાં. આવા એક સંસ્થાનનો સરદાર રણજીતસિંહ હતો. તે ઘણો બહાદુર અને શૂરો હતો. તેણે આખો પંજાબ પ્રત કટકે કટકે કરી પોતાને તાબે કરી લીધો. અને એના હાથ હેઠળ બીજા શીખ રાજાઓને પણ એકત્ર કર્યા. તે ઇતિહાસમાં પંજાબના સિંહ તરીકે વખણાયો. એણે પોતાના રાજ્યમાંથી અધિકારીઓને હાંકી કાઢ્યા. અને કાશ્મીર મુઘલોના વગેરે પ્રાંતો જીતી લીધા. તેણે પોતાના રાજ્યમાં ફ્રેન્ચ અમલદારો રાખી પોતાના લશ્કરને યુરોપીઅન ઢંગે ઉત્તમ તાલીમ આપી. સર જ્યોર્જ બોર્લોના વખતમાં તેણે પોતાના રાજ્યની હદ અને સત્તા ઘણી વધારી હતી. પરંતુ જ્યારે તેણે નબા અને પતિયાલાના રાજ્ય પર ચડાઈ કરી ત્યારે ત્યાંના

રાજ્યોએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. અંગ્રેજો સાથે તેણે સલાહ કરી અને ત્યાર પછી તે અંગ્રેજોનો વફાદાર મિત્ર તરીકે રહ્યો. પરંતુ તેણે પોતાનું રાજ્ય ઉત્તર તરફ વધાર્યા કર્યું. તે બહાદુર અને ઉંચા પ્રધારની લશ્કરી બુદ્ધિવાળો હતો. તેણે શીખ પ્રબળ બળવાન અને સંપીલી બનાવી. શીખ લોકોએ રણજીતસિંહના અમલ દરમ્યાન પુરેપુરી સત્તા જમાવી. પરંતુ રણજીતસિંહનાં મરણ પછી સમગ્ર અવ્યવસ્થા થઇ ગઇ અને અંગ્રેજ સેના સાથે લડવા શીખ સૈન્ય તૈયાર થઇ ગયું. બ્રિટિશોએ શીખ મુલકમાં કિલ્લાઓ બાંધવા માંડ્યા તે શીખોની અવગણના કરવા લાગ્યા. તેથી લડાઇ થઇ મુઠકી અને સોબ્રાકેન્ડ આગળ હાર કરી. થયાં અને અંતે લાહોરની સંધી થઇ અને તેને અંતે પંજાબને થોડો ભાગ બ્રિટીશ રાજ્ય સાથે જોડાયો અને શીખોને કેટલીક અપમાન ભરેલી શરતો કબુલ કરવી પડી ત્યાર પછી ડેલ્હાઉસીના સમયમાં મુલતાનના શીખ સુબાએ જે અંગ્રેજ રેસીડન્ટના ખુન કરી મુલતાનને કીલ્લો હતો લીધો. તેથી શીખો અને અંગ્રેજો વચ્ચે બીજો શીખ-વિગ્રહ થયો. મુબરાત નજીક શીખો હાર્યા અને અંગ્રેજોને શરણે ગયા. આથી પંજાબને ખાલસા કરી બ્રિટીશ મુલક સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું અને તેના રાજા દુલીપસિંહને વર્ષાસન બાંધી આપી ઇંગ્લાંડ મોકલી દીધો. અને શીખો પાસેથી શસ્ત્રો રાખવાની પરવાનગી લઇ લીધી. અને આ રીતે પંજાબ પ્રાંત મેળવ્યો. અને ત્યાં સુલેહ શાંતિ અને વ્યવસ્થા અંગ્રેજોએ સ્થાપ્યાં.

Q. 43 Give a brief account of how the British acquired Punjab. (B. U. 1930).

રણજીતસિંહનાં મરણ પછી તેનો પુત્ર દુલીપસિંહ ગાદી પર આવ્યો. તે નાનો હોવાથી રાજ્યકારભાર તેની મા અલાવતી હતી. લશ્કરની સત્તા પણ તેના હાથમાં હતી. પરંતુ લશ્કરનો સેનાપતિ એક સ્ત્રીનું કહેવું માનવાથી અપમાન થાય છે એમ ગણી તેને ગણકારતો નહિ. લશ્કર પર દેખરેખ રાખનારાં માણસો અંગ્રેજોના કદર વિરોધી

હતા. તેઓને શંકા ગઇ કે અંગ્રેજો શીખ પ્રદેશ લઇ લેવા માંગે છે. આજ વખતે અંગ્રેજોએ સતલજ નદી ઉપરની પોતાની કાલ્સેબંધી વધારી અને મજબુત કરી યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેથી શીખ લશ્કરને લઈ શીખ અંગ્રેસો રાણીની પરવાનગી મેળવી સતલજ નદી ઝોળાંગી આગળ ગયા અને રીરોજપુરમાં પડાવ નાખ્યો. શીખ લશ્કરે રણજીતસિંહની શરતો ન પાળી એમ કહી અંગ્રેજોએ શીખો પર હુમલો કર્યો. શીખોની દાર થઇ અને તેથી તેઓને લાહોર મુકામે ધણી અપમાનકારક સંધી કરવી પડી. તેમાં સતલજ અને ખીયાસ વચ્ચેનો પ્રદેશ અને લડાઇ માટે દોઢ કરોડ રૂપિયા આપવા પડ્યા. શીખ લશ્કરની સંખ્યા નક્કી કરી અને લાહોરમાં અંગ્રેજ સૈન્ય લઇ બ્રીટીશ રેસીડન્ટને રાખવો પડ્યો. શીખ રાજ્ય આથી નબળું પડી ગયું.

રાણીના વતી તે પંજાબને કારભાર વગેરે ચલાવતા હતા. તેણે મૂળરાજ નામના સુબા પાસેથી દિસાજ માગ્યો. તે તેણે ન આપ્યો અને બળવો કર્યો. અંગ્રેજોને મુલતાનનો કાલ્સો સર કર્યો. બ્રિટિશ રેસીડન્ટના ખૂન થયાં અને અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ કર્યું. શીખો પણ અંગ્રેજોની સામે થયા. આફીયનવાળા આગળ અંગ્રેજોને શીખોએ સખત દરાવ્યા, પરંતુ ગુજરાત નજદીક લોર્ડ ગોએ ૧૮૪૯માં શીખોને સખત દરાવી શરણે આવવાની ફરજ પાડી. શીખ સેનાપતિ અંગ્રેજોને શરણે આવ્યો તે વખતે ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબને ખાલસા કરી દીધું અને રાજા દુલિપસિંહને વર્ષાસન આપી ઇંગ્લાંડ મોકલી દીધો. પંજાબને બ્રીટીશ મુલક સાથે જોડી તેનો વહીવટ ચલાવવા અને વ્યવસ્થા રાખવા કમીશનરને મોકલવામાં આવ્યો. આમ અંગ્રેજોએ પંજાબ કબજે કર્યું.

Q. 44 Write a short note on the fall of the Sikh Power. (B. U. 1931).

રણજીતસિંહનાં મરણ પછી શીખ સમ્રાજ્યનો ધીમે ધીમે નાશ થવા માંડ્યો: તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ખાલસા લશ્કરને કામુમાં રાખનાર કોઇ હતું નહિ.

(૨) તેઓ પોતાની જીતોને લઈને ગર્વથી ભરાઈ ગયા હતા.

(૩) લશ્કર પર તંત્ર ચલાવનાર પંચના માણસો અંગ્રેજોના દ્વંદ્વ વિરોધી હતા અને તેથી કામપણ પ્રકારે લડવાને માટે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

(૪) શીખોના અમીરો સ્ત્રીના હાથ નીચે રહેવું નાપસંદ કરતા તેથી રાજ્યકારભારમાં સહકાર ન આપતા.

(૫) કેટલાક સૂબાઓ, હાખલા તરીકે મૂળરાજ વગેરે સ્વતંત્ર થઈ જવાથી શીખોની સત્તા નબળી પડી ગઈ હતી.

(૬) પહેલા શીખ વિગ્રહમાં હારી જવાથી સામ્રાજ્યની હદ ઓછી થઈ હતી.

(૭) લાહોરની સંધીથી લશ્કર પણ ધણું ઓછું કરી નાખવું પડ્યું હતું અને લડાયક સામગ્રીઓ પણ વધુ પ્રમાણમાં રાખી શકતા ન હતા.

(૮) 45 Describe the reforms of Lord Cornwallis, William Bentick, Warren Hastings, Lord Dalhousie, & Lord Ripon.

કોર્નવોલિસના સુધારા:-

(૧) પગાર વધારી લાંચરૂપત અટકાવ્યાં.

(૨) હેસ્ટીંગ્સની મહેસુલા પદ્ધતિ અટકાવી તેણે કાયમી મહેસુલ પદ્ધતિ 'જમીનકર્તાઓ' દાખલ કરી.

(૩) મહેસુલકલેક્ટર પાસેથી ન્યાયની સત્તા લઈ લેવામાં આવી.

(૪) દરેક જિલ્લામાં ન્યાયની કોર્ટ સ્થાપી અને કલકત્તામાં વરિઠ ન્યાય કોર્ટ સ્થાપી.

વિલિયમ બેન્ટીકના સુધારા:-

(૧) પ્રાંત ભાષામાં ફાઇનો રાખવાનો હુકમ કર્યો.

(૨) ભરથાની પદ્ધતિ ખંધ કરી.

(૩) અપ્રીણ વેચવા માટે લાયસન્સ લેવાનું નક્કી કર્યું.

(૪) મેકાલેને નીમી કેળવણીને માટે સુધારા કર્યા. અંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનું ઠરાવ્યું.

(૫) ફરતા ન્યાયાધીશોની પ્રથા બદલી ન્યાયાધીશોની સંખ્યામાં અને તેમના પગારમાં વધારો કર્યો.

(૬) અલ્હાબાદમાં બીજી વરિષ્ઠ કોર્ટ સ્થાપી.

(૭) કોર્ટમાં દેશી ભાષા દાખલ કરવામાં આવી.

(૮) સતી થવાનો અને બાળહત્યાનો રિવાજ અંધ કરાવ્યો.

(૯) ઠગ લોકોનો નાશ કર્યો.

(૧૦) કલકત્તામાં મેડીકલ કોલેજ કાઢી.

(૧૧) રસ્તા અને નહેરો તૈયાર કરાવ્યાં.

લોર્ડ રલહાઉઝીના સુધારા:-

(૧) રાજ્યતંત્રમાં ખાતાવાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા.

(૨) જાહેર બાંધકામનું ખાતું શરૂ કરવામાં આવ્યું.

(૩) સરકારી નોકરી માટે ઉમેદવારો હરિકાદની પરિક્ષાએ દ્વારો લેવાનું નક્કી કરી પબ્લીક સર્વીસ કમીશન કાઢ્યું.

(૪) શાળા અને કોલેજોને સરકારી અંકુશ નીચે લાવવામાં આવી.

(૫) રેલ્વે, નહેરો ઝડપી બંધાવા લાગી.

(૬) પોષ્ટ અને તારખાતું ખુલ્યાં.

લોર્ડ રિપનના સુધારા:-

(૧) જીલ્લાઓને અને શહેરોને પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ મારફત સ્થાનિક સ્વરાજ આપ્યું.

(૨) વેપારને અનુકુળ કાયદો કર્યો અને મીઠા પરનો કર છટાક્યો.

(૩) કેળવણીમાં સુધારો દાખલ કરવા હન્ટર કમીશન નામનું

(૪) ઇલેખર્ટ બીલ પસાર કરાવી ન્યાયમાં હિંદી અને યુરોપીઅન વચ્ચે જે ભેદભાવ ગણવામાં આવતો તે દૂર કર્યો.

(૫) વર્તમાન પત્રો વિરુદ્ધ કાયદો રદ કર્યો.

(૬) ફેક્ટરી એક્ટમાં સુધારો કરી કામકાજના કલાકો નક્કી કર્યા.

Important Questions & Answers on Indian Administration.

(1) Explain “Indian Administration” in short

Indian administration એટલે હિંદુ રાજ્યધારણ. હિંદુસ્તાનનો વહીવટ બે રીતે થાય છે (૧) ઇંગ્લાંડમાં રહીને અમુક અમલદારો રાજવહીવટ કરે છે. (૨) હિંદુસ્તાનમાં રહીને અમુક અમલદારો રાજવહીવટ કરે છે. ઇંગ્લાંડમાં રહેનાર વડો અમલદાર હિંદી પ્રધાન કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં રહેનાર વડો વહીવટી અમલદાર ગવર્નર જનરલ અથવા વાઈસરોય કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં રહીને જે અમલદારો તથા સંસ્થાઓ ભેગાં મળીને આપણા દેશનો વહીવટ કરે છે, તેને હિંદી સરકારના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ કારભાર બે ભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યો છે. (૧) આખા દેશને એક સરખો લાગુ પડે એવા ખાતાઓનો વહીવટ વડી સરકાર અથવા મધ્યવર્તી સરકાર Central Legislature ચલાવે છે. (૨) જે જે ખાતાનાં વહીવટમાં પ્રાંત પ્રાંતના હિત જુદાં પડતાં હોય તે તે ખાતાં પ્રાંતિક સરકાર Provincial Government ને હસ્તક સોંપાયાં છે.

હસ્કર, પરદેશનાં રાજ્યો સાથેનાં સંબંધ, તાર, ટપાલ, રેલ્વે, વસ્તીગણતરી, બંદરી આયાત ને નિકાસ, આવકવેરો, દુધિયાર ને દારૂગોળો, મીઠાવેરો વગેરે ખાસ ઉપયોગી બાબતોનાં વહીવટ વડી સરકારના કાબુમાં છે. ન્યાય, પોલીસ, સ્વરાજ્ય, જનહર આરોગ્ય, રૂબરૂ, ખેતીવાડી, જંગલ, નાટક-સીનેમા, જમીન-મહેસૂલ વગેરે ખાતાંઓનો વહીવટ પ્રાંતિક સરકારના કાબુ નીચે મુખ્યો છે.

(2) Who is called The Governor General? Who appoints him and how?

હિંદુસ્તાનની વડી સરકારનો વડો અમલદાર ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે. એને વાઈસરોય એટલે (ઇંગ્લાંડ રાજના) તાજનો પ્રતિનિધિ ગણવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટ ત્યાંના ઉમરાવ (Lords) કુટુંબોમાંથી એની પસંદગી કરે છે, અને ઇંગ્લાંડના શહેનશાહ તે નીમણુકને બદલી આપે છે, એટલે એ આ એકા માટે મુક્ત થાય છે. એના એકાની મુક્ત પાંચ વરસની હોય છે. ઇંગ્લાંડના રાજકીય ક્ષેત્રમાં તે ભારે લાગવગ ધરાવનાર વ્યક્તિ હોય છે, એ સીધા જવાબદાર તાજને-ઇંગ્લાંડના શાહને અર્થાત્ પાર્લિમેન્ટને હોય છે, પરંતુ કંટાળટીના અને અત્યંત અગત્યના મુદ્દાઓ અંગે ઇંગ્લાંડમાં રહેલા હીંદના અમલદાર હિંદી પ્રધાન સાથે સંદેશા તે મસલનો ચલાવીને તે પછીથીજ અમુક ખાસ પગલાંઓ ભરી શકે છે. એને રા. ૨, ૫૦, ૮૦૦, નો વાર્ષિક પગાર મળે છે.

(૩) What do you know about The Emperor & the Parliament of England ?

પાર્લિમેન્ટ એટલે અમુક ચુંટાયલા સભ્યોની એક રાજવહીવટ સંભાળનારી મંડળી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી પાર્લિમેન્ટે કાયદો ધડી ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીના હાથમાંથી હિંદનું રાજતંત્ર લઈ લીધું. એ પછી આપણા દેશમાં બંધારણ પ્રમાણિતો નવો યુગ શરૂ થયો. હાલમાં હિંદનો વહીવટ ઇંગ્લાંડના તાજને નામે એ કરી રહી છે.

ઇંગ્લાંડના રાજને અમુક ખાસ સત્તાઓ હોય છે. પરંતુ એની એ સત્તા, ખર્ચ, લગ્ન વગેરે ઉપર ત્યાંની પાર્લિમેન્ટના સંપૂર્ણ અંકુશ છે. અગર બીજા દેશો માટે જે કંઈ કરે છે તે ત્યાંની પાર્લિમેન્ટજ તાજને નામે સત્તા વાપરીને કરે છે. પાર્લિમેન્ટે ઘડેલા કાયદા મુજબજ આપણા દેશનું રાજતંત્ર ચાલે છે. જો કે પાર્લિમેન્ટ ઇંગ્લાંડનું કાયદા ઘડવાનું મંડળ હોવા છતાં તે વહીવટ પર પણ કાબુ ધરાવે છે.

આ પાર્લિમેન્ટ સીધી રીતે વહીવટકરતા નથી, પણ તેને બે સભા-એ ગૃહો છે. (૧) લોકસભા-આમસભા House of Com-

mons (૨) અમીર સભા House of Lords. આ બંને પથના સભાસદો પાર્લામેન્ટમાં બેસે છે. જે પક્ષની વધુમતી હોય તેમાંથી પ્રધાનોની નીમણુંક થાય છે. આ પ્રધાનોના હાથમાં વહીવટનાં તમામ ખાતાઓ સોંપાય છે. આ પ્રધાનો પોત પોતાના કારભાર માટે House of Commons ને જવાબદાર હોય છે. તેમનો પગાર પણ તેનીજ મંજૂરીથી મળે છે.

(4) Discuss fully about the Present Governor General of The Provincial Autonomy.

અ The present Governor General: હાલના ગવર્નર જનરલ: ઇ.સ. ૧૯૩૬ માં લિંકના છેલ્લા વોઈસરોય લોર્ડ લિન્ડીયગની મુદત પૂરી થતાં તેમની જગ્યાએ લોર્ડ લિન્ડીયગો વોઈસરોય તરીકે લિંક આવ્યા છે. લોર્ડ ઇરવીનના વખતમાં ૧૯૨૬ માં ખેતી સુધારણા માટે જે શાહી કમીશન નીમાયું હતું તેના એ પ્રમુખ હતા. આ ઉપરાંત નવાં રાજ્ય અંધારણને અંગે નીમાયેલી જોઈન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમીટીના પણ એઓ પ્રમુખ હતા.

એમના અમલને એક વરસ થતાં નવા કાયદા પ્રમાણે પ્રતિમાં વહીવટ શરૂ થયો અને તે પ્રમાણે અગીઆર પ્રતિમાં લોકસભાએ ચૂટેલા પ્રધાનોના હાથમાં રાજ્યવહીવટ સોંપવામાં આવ્યો. આમાંથી આઠ પ્રાંતો મુંબઈ, મદ્રાસ, ઓરિસ્સા, મધ્ય પ્રાંત, બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત, સરહદનો પ્રાંત અને આસામમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાપક્ષના પ્રધાન મંડળો (Congress Government) કામ કરી રહ્યાં છે. તેઓ કૃષિવણી, વેપાર ઉદ્યોગ, દારૂનિષેધ, ખેતીવાડી ઉત્તેજન, ગ્રામ્ય વિકાસ વગેરે બાબતોમાં ઝડપી સુધારા કરી રહ્યાં છે.

લોર્ડ લિન્ડીયગો ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના કાયદા મુજબ યોજાયેલાં Federation સંયુક્ત તંત્રની યોજનનાને સફળ બનાવવા તેમાં દેશી રાજ્યો પણ જોડાય એ રીતના પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. ખેડુતના પ્રશ્નો ખેતી, દારૂ ઉછેર, ગ્રામ્ય સુધારણા વગેરેમાં તેઓ ખૂબજ રસ લે છે.

(5) Describe the position and powers of the Secretary of State under the Government of India act of 1935

Secretary of State એટલે હિંદી વજીર કે હિંદી પ્રધાન દિંદના રાજવહીવટ પર દેખરેખ રાખવાનું કામ એના કાયદામાં સોંપાયલું છે. એ ઇંગ્લાંડમાં જ રહે છે. એનું સ્થાન ઇંગ્લાંડના કારોબારી મંડળમાં (કેબીનેટ) દિંદુસ્તાનના વહીવટ માટે તે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે. એનો ઓપ્ધો કાયમી નથી. એ પાર્લામેન્ટનો સભ્ય હોય છે. જ્યારે જ્યારે પ્રધાનમંડળ બદલાય ત્યારે ત્યારે હિંદી વજીર પણ બદલાય છે. એને મદદ કરવા માટે એક કાયમી મંત્રી રાખવામાં આવે છે. વળી હિંદ દિંદ નિમોના બીજા વિભાગની ખર્ચ આપવા માટે એક પાર્લામેન્ટરી અન્ડર સેક્રેટરી પણ રાખે છે. આ સેક્રેટરી હિંદી વજીરનાજ પદનો હોય છે. હિંદનો રાજકારભાર, લશ્કરી વહીવટ, હિંદનો ગવર્નર જનરલ અને પ્રાંતિક ગવર્નરો વગેરે તમામ તેનીજ હકુમત નીચે કામ કરે છે. હિંદના ઉપજ-ખર્ચનું અંદાજ પત્ર એને દર વર્સે પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજુ કરવું પડે છે. ગવર્નર જનરલ સિવાય હિંદના બીજા મોટા અમલદારોની નીમણુક શહેનશાહ તેની સલાહથીજ કરે છે. ૪ સ. ૧૯૩૫ના હિંદી કાયદાથી હિંદી વજીરની સત્તામાં થોડો ઘટાડો, અને પ્રાંતિક સરકારોની જવાબદારીઓમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. પણ આ કાપકૂપ કેવળ દેખાવ માટેની છે. નવા કાયદા મુજબ ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નરોને કેટલીક ખાસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. આ ખાસ સત્તાઓ તેઓ પ્રધાનમંડળ અને ધારાસભાના અભિપ્રાયોની વિરુદ્ધમાં જઈને વાપરી શકે છે. પરંતુ આવા કટોકટીના પ્રસંગે તેમણે હિંદી વજીરની સલાહ લેવી પડે છે. હિંદી વજીરનો પાર્લામેન્ટ સાથેનો સંબંધ જેવોને તેવોજ કાયમ રહ્યો છે. પરંતુ હિંદના ગવર્નર જનરલ અને પ્રાંતિક ગવર્નરો તેમની ખાસ જવાબદારી સિવાયનાં ખાતાઓને અંગેના વિષયોમાં નવા કાયદા મુજબ

હિંદી વજરને જવાબદાર રહ્યાં નથી. હિંદી લશ્કર, પરદેશ નીતિ, રીઝર્વ બેન્ક, સનંદી નોકરી વગેરે મુખ્ય મુખ્ય જવાબદાર ખાતાઓ, ગવર્નરો તથા ગવર્નર જનરલ પોતાના પ્રધાનોથી સ્વતંત્ર રીતે સંભાળે છે. અર્થાત્ આ ખાતાઓમાં આપણા (હાલમાં ડોંગ્રેસે નીમેલા) પ્રધાનો લેશ માત્ર માયું મારી શકતા નથી. આ ખાતાઓના વહીવટ ઉપર હિંદી વજરની સત્તા અગાઉની માફકજ અમર્યાદિત છે.

૪. સ. ૧૯૧૯ ના કાયદાથી હિંદી વજરને સલાહ આપવાને સ્થપાયેલી હિંદી કચેરી India Council રદ કરવામાં આવી છે. અને ૪. સ. ૧૯૩૫ ના નવા કાયદા પ્રમાણે હિંદી વજરને ઓછામાં ઓછા ત્રણ ને વધુમાં વધુ ૬ સભ્યોનું બનેલું એક સલાહકાર મંડળ Advisers નીમવાની સત્તા મળી છે. એ સત્તા મુજબ હાલના હિંદી વજરે (લોર્ડ ઝંટલેન્ડ) છ સલાહકારોની નીમણુક કરી છે. હિંદી વજર અને તેના આ સલાહકારોના પગાર ઇંગ્લાંડના તીજેરીમાંથી આપવાનું નક્કી થયું છે. આ સલાહકારોમાં ત્રણ એવા હોવા જોઈએ કે જેમણે હિંદમાં દસ વરસ સુધી નોકરી કરી હોય અને જેમને હિંદ છોડી ગયે એ વરસથી વધુ વખત ન થયો હોય. આવા સલાહકારોના ઓફિસની મુદત પાંચ વરસની રખાય છે. પણ એમાંના ડોઝને પાર્લામેન્ટમાં બેસવાનો કે મત આપવાનો હક નથી. આવા દરેક સલાહકારને દર વરસે ૧૩૫૦ પાઉન્ડ મળે છે. હિંદીઓને એ ઉપરાંત ૬૦૦ પાઉન્ડ ભથ્થાં વગેરે મોટેના વધુ મળે છે. હિંદી વજરે આ સલાહકારોની સલાહ અમુક ખાસ સંજોગોમાં-ખાસ બાબતો સિવાય બીજામાં લેવી કે નહિ, અગર સીધા પછી તે પ્રમાણે વર્તવું કે નહિ, તે તેની મુન્સરી ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ સનંદી નોકરોની બાબતમાં હિંદી વજરને તેના સલાહકારોની સલાહ મુજબ વર્તવુંજ પડે છે.

(6) How does the Secretary of State control Indian affairs under the act of 1935 ?

[સલાહ પડેલાના જવાબમાં જુઓ]

(7) What changes have been brought about in the position of the Secretary of State and his Council under the act of 1935.

[સવાલ પહેલાના જવાબમાં જુઓ.]

(8) Write short notes on:—

(A) Federation.

(B) Federal High Court.

(C) High Commissioner for India.

(D) Advisers of the Secretary of State.

(E) Under Secretaries—Home Government.

અ Federation: સમવાયતંત્ર, સમૂહતંત્ર કે સંયુક્તરાજતંત્ર:

૧૯૩૫ ના કાયદા મુજબના નવા સુધારા જ્યારે અમલમાં મુકાશે ત્યારે વહી સરકારના કારભારમાં અગત્યના ફેરફારો દાખલ થશે આ સુધારાઓ મુજબ સંયુક્ત રાજતંત્ર 'ફેડરેશન'ની શરૂઆત થશે એમાં બ્રિટીશ હિંદના સત્તર પ્રાંતો ઉપરાંત દેશી રજવાડાઓનો પણ સમાવેશ થશે. મધ્યવર્તી સરકારના વહીવટી ખતાઓ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જશે. સંરક્ષણ, ધાર્મિક બાબતમાં, આંતર રાષ્ટ્રીય ને સરહદના મુલક પરત્વેનો સંબંધ વગેરે બાબતો ગવર્નર જનરલને અંગત વહીવટ માટે સોંપાશે. આ ખાતાઓના કારભાર માટે ગવર્નર જનરલ ત્રણ સલાહકારો નીમશે ને તેમની સલાહ લઈ રાજકારભાર ચલાવશે. આ ખાતાઓના વહીવટ માટે ગવર્નર જનરલ હોંદી વજીરને જવાબદાર રહેશે.

લોકાએ ચૂંટી મોકલેલા સભ્યોની બેઠી ધારાસભામાં, જે પક્ષની બહુમતી હોય, તેમાંથી પ્રધાનોની નીમણુક કરી તેમને ખાતાઓના વહીવટ સોંપવામાં આવશે. આ વહીવટ માટે આ પ્રધાનો ધારાસભાને સંપૂર્ણ જવાબદાર રહેશે. આ ખાતાઓના વહીવટ માટે ગવર્નર જનરલ દશ જેટલા પ્રધાનો નીમશે ને તેમની સલાહ મુજબ કારભાર ચલાવશે

“ફેડરેશન” માં જે રાજ્યો જોડાશે તેઓ પોતાના આંતરીક રાજવહીવટમાં પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકશે. આખા દેશના હિતના સલાહો અગર તો પરદેશ નાતિ જેવાં ખાતાંઓ સંયુક્ત સરકાર **The Federal Government** ને સોંપી દેશે. આમ જે રાજ્યો સમૂહતંત્રમાં જોડાવા ઇચ્છશે તેઓ રાજ્યપુશીથી પોતાનાં રાજકાજ અંગેની અમુક બાબતો સંયુક્ત સરકારની જવાબદારી ને હકુમત હસ્તક સોંપી દેશે.

જ **Federal High Court** પરિષદ અદાલત: ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના કાયદાના અર્થને અંગે કોઈ મતભેદ ઉભો થાય કે “ફેડરેશન” માં જોડાયેલા જુદા જુદા ભાગો વચ્ચે કંઈ ઝઘડો અથવા તો પ્રાત અને સમવાયતંત્ર વચ્ચે કંઈ તકરારા મામલો ઉપસ્થિત થાય તો તેના હેલ્લો નીકાલ લાવવા આ અદાલત સ્થાપવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનમાં આ અદાલત સાંથી મોટામાં મોટી ગણાશે. એનો ફેંસનો સર્વ કોઈને બંધનકર્તા રહેશે.

ઙ **High Commissioner for India:** હિંદ માટે વડો કમીશ્નર: ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના કાયદાથી આ કમીશ્નરની નીમણૂક કરવામાં આવી છે. આ અમલદાર હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ (agent) તરીકે ઇંગ્લાંડમાં નીમવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના નવા કાયદાથી તેની નીમણૂક, તેના પગાર તથા નોકરીની શરતો વગેરે ગવર્નર જનરલને હસ્તક સોંપાયું છે. હિંદી સરકાર માટે જોઈતી વસ્તુઓ ઇંગ્લાંડમાં ખરીદવી, હિંદના વેપારી હિતો પર દેખરેખ રાખવી, સનંદી નોકરીમાં નીમાએલા નવા અમલદારોને તાલીમ આપવી અને ઇંગ્લાંડમાં અભ્યાસ કરતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ તેને સોંપાયું છે. એ હિંદી સરકારનો નોકર ગણાય છે. એનો પગાર હિંદની તીજેરીમાંથી અપાય છે. આ ઓધ્યા ઉંચી ફળવણી પામેલા હિંદીને પણ આપવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના નવા કાયદાથી ગવર્નર જનરલના કહ્યા પ્રમાણે “ફેડરેશન” નાં કામ માટે એ કરારો કરશે અને તેવાંજ કાર્યો ગવર્નર જનરલની સંમતીથી પ્રાંતીક સરકારો, સમૂહતંત્રમાં જોડાએલાં રાજ્યો **Federated States** અને બર્મા માટે પણ બજાવશે. આ પદવી ઉંચી ફળવણી પામેલા હિંદીને પણ આપવામાં આવી છે.

એને વાર્ષિક પગાર ૨૦૦૦ પાઉન્ડ હિંદી તીજેરીમાંથી અપાય છે. એના હાથ નીચે બીજા ધણા અમલદારો હોય છે. એની નીમણુક પાંચ વરસ માટે હોય છે.

૪ Advisors of the Secretary of State:

હિંદી વજીરના સલાહકારો.

ઈ. સ. ૧૮૫૮ ના કાયદાથી હિંદના વહીવટનું ખાતું હિંદી વજીરને સોંપી એ ખાતાના વહીવટ અંગે જરૂરી સલાહ આપવા માટે હિંદી સભા India Council ની નીમણુક કરવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના નવા કાયદાથી હિંદી સભા કાઢી નાંખી તેની જગાએ હવે હિંદી વજીર ત્રણથી છ જેટલા પોતાના પક્ષના સલાહકારોની નીમણુક કરે છે, અને જરૂરી પ્રસંગે તેમની સલાહ લઈ કારભાર ચલાવે છે. આ સલાહકારો પૈકી અડધી સંખ્યાના સલાહકારોએ હિંદમાં નોકરી કરેલી અને ત્યાંના સારો અનુભવ મેળવેલા હોવો જોઈએ. આ સલાહકારોના એકાદની મુદત પાંચ વરસની છે. આ સલાહકારોને દર વરસે ૧૩૫૦ પાઉન્ડ ઈંગ્લાંડની તીજેરીમાંથી પગાર તરીકે મળે છે. (વધુ માહિતી માટે ત્રીજા સવાલના જવાબના છેલ્લા પેરેગ્રાફ તપાસી જુઓ.)

૫ Under Secretaries હિંદી વજીરના મદદનીસ મંત્રીઓ.

હિંદી વજીરને મદદ કરવા માટે તેના હાથ નીચે બે મંત્રીઓ હોય છે. એમાંના એક પાર્લામેન્ટનો સભ્ય હોય છે. હિંદી વજીર જે રાજકીય પક્ષનો હોય તે પક્ષમાંથી તેની ચુંટણી થાય છે. બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટનાં અને ગૃહમાં હિંદના રાજવહીવટ માટે એક જવાબદાર અધિકારી રહે તે હેતુથી આ મંત્રીની નીમણુક હિંદી વજીર જે ગૃહમાં બેસતો હોય તેથી ઉચ્ચતાં ગૃહમાંથી થાય છે. એટલે કે હિંદી વજીર જે આમની સભાનો સભ્ય હોય તો તેનો આ પાર્લામેન્ટરી અન્ડર સેક્રેટરી અમીરોની સભાનો સભ્ય હોય છે. જ્યારે પ્રધાન મંડળ બદલાય છે. ત્યારે પાર્લામેન્ટનો મદદનીસ મંત્રી પણ બદલાય છે, પણ બીજો મદદનીસ મંત્રી બદલાતો નથી. આ મંત્રી સનહી નોકરીનો કાયમનો અધિકારી હોય છે. હિંદના વહીવટની તમામ ખાતમી તે હિંદી વજીરને પૂરી પાડે છે.

ક Home Government: સ્થાનિક સરકાર.

કેટલાક અમલદારો તથા કેટલીક સંસ્થાઓ હાજરમાં રહીને હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યતંત્ર અંગેનું કામ કરે છે. તેઓ બધાને Home Government નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ગ Provincial Government: પ્રાંતિક સરકાર.

બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનનો વહીવટ સરળતાથી ચલાવવા તેને ૧૭ પ્રાંતમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. તેમાં મુગલ, મદ્રાસ, બંગાળ, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, સિંધ, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંત, બિહાર, ઓરિસ્સા અને આસામ ગવર્નરની સત્તા નીચે હોવાથી ગવર્નરના પ્રાંત કહેવાય છે. જ્યારે દિલ્લી, બ્રિટીશ બલુચીસ્તાન, અજમેર, મહેરવાડ, પંથ પીપ્પોદા, કુર્ગ અને આંધ્રમાન-નિકોબારના બેટા કમિશ્નરની સત્તા હેઠળ હોવાથી તે કમીશ્નરના પ્રાંતો કહેવાય છે.

પ્રાંતોના પાછા જિલ્લાઓ પાડવામાં આવ્યા છે. આખા હિંદુસ્તાન માં ૨૭૧ જિલ્લાઓ છે. મુગલ મહાકામાં ચાર વિભાગો ને ૨૨ જિલ્લાઓ છે. જિલ્લાનો ઉપરી કનેક્ટર કહેવાય છે. તેના હાથ નીચે તાલુકદાર મામલતદાર વગેરે હોય છે. દરેક જિલ્લામાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ, નિવિન સરજન, એન્જીનીયર, વગેરે અમલદારો હોય છે.

૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણેના સુધારાનો અમલ દિલ્લી પ્રાંતમાં ૧૯૩૭ના એપ્રિલ માસથી શરૂ થઈ ગયો છે. એ મુજબ દરેક પ્રાંતોના વહીવટ પ્રધાનોના હાથમાં મુકાયો છે. પ્રધાનોની નીમણૂક ગવર્નર ધારાસભાના સભ્યોમાંથી કરે છે તેઓ પોતાના ખાતાના વહીવટ માટે ધારાસભાને સંપૂર્ણ જવાબદાર હોય છે. ધારાસભામાં તેમના વહીવટ સામે ઠપકાની કે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થતાં તેમને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવું પડે છે. આ જાતનું જવાબદાર રાજ્યતંત્ર પ્રાંતીક સ્વરાજ્ય કહેવાય છે.

(૧) What are the relations between the Governor General and his Executive Council ?

૧૯૩૫ના નવા કાયદા મુજબ સમવાયતંત્રની ધારાસભામાં પણ

એ ધારા મંડળો રાખવાની યોજના સ્વીકારવામાં આવી છે. (૧) રાજ સભા Council of State (૨) વડી ધારાસભા Federal Assembly

મધ્યવર્તી સરકાર Central Legislature ના સવળા વિષયોનો વડીવટ ગવર્નર જનરલ કારોબારી મત્તા Executive Council ની મદદથી ચલાવે છે. એને માટે તે વિદી વજરને જવાબદાર રહે છે. એ સભામા કુલ આઠ સભ્યો છે. એમાં ગવર્નર જનરલ અને મુખ્ય સેનાપતિ (જેમનો સમાવેશ થાય છે) એ અસાધારણ સભ્યો કહેવાય છે. આ કારોબારી સભાના પ્રમુખ ગવર્નર જનરલ પોતેજ હોય છે. દરેક સભ્યના હાથમાં જુદાં જુદાં ખાતાંના વડીવટો હોય છે સામાન્ય રીતે બહુમતીથી આ સભાનું કામકાજ થાય છે. અને ગવર્નર જનરલ તેને બદલ રાખે છે. પરંતુ જરૂરી પ્રમંગે સુલેહ શાંતી જોખમમાં હોય એમ લાગે ત્યારે વધુમતીના ઠરાવની વિરુદ્ધ પણ ગવર્નર જનરલ પોતાને ખાસ મળેલી સત્તા “વીટો પાવર” ની ક્રમે પોતાની મરજી મુજબ જમ શકે છે. કારોબારી સભાના સભ્યો ધારાસભાને જવાબદાર નથી. આ સભ્યો ‘લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી’ કે ‘કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ’ ના સભાસદો હોઈ શકે છે. તેમને અને ધારાસભાઓમાં જમને લાખણો કરવાની છૂટ હોય જ. આ આઠ સભાસદો વચ્ચે નીચેનાં ખાતાં વહેંચી આપવામાં આવે છે.

(૧) પરદેશ ખાતું: વિદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો, સરલદનો મુલક, રાજકુમાર કાલેજો, લશ્કરી કાલેજો, કમીશરના હાથ નીચેના પ્રાંતો વગેરે ઉપર આ ખાતાંનો અંકુશ રહે છે. એ ગવર્નર જનરલની સીધી દેખરેખ નીચે છે.

(૨) લશ્કરી ખાતું: સેનાપતિના હાથ નીચે પ્રાંતીક અમલદારો અને લશ્કરી ટુકડીઓ રાખવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત દેશી રજવાડાઓની પાસે બ્રીટીશ રેસીડેન્ટની દેખરેખ નીચે અમુક લશ્કર રાખવામાં આવે છે. વિદનું પરદેશી હુમલાથી જમીન માર્ગે ને હવાઈ માર્ગે રક્ષણ કરવાનું કામ આ ખાતાંને સોંપાયેલું છે. એ લશ્કરી સેનાપતિના અંકુશ નીચે છે.

(૩) સ્વદેશ ખાતું: દેશની પરિસ્થિતિને અનુકુળ સુલેહ-શાંતિ, ન્યાય, પોલીસ વગેરે ને લગતું કામકાજ આ ખાતું ચલાવે છે.

(૪) નાણાં ખાતું : આ ખાતું હિંદી ખજાનચીના હાથમાં છે. વડી તેમજ પ્રાંતિક સરકારની ઉપર ઉપર એ દેખરેખ રાખે છે. ‘બજેટ’ અંદાજપત્ર બનાવવું, ટંકશાળ, રાષ્ટ્રીય દેવું, જકાત, ખંડણીની રકમ, હુંડીઆમણ, સરકારી તોફરોના પગાર, પેન્શન, જાહેર દેવું, સ્ટેમ્પ, અપ્રીણ, મીઠું અને બીજી જકાતી બાબતો ઉપર આ ખાતાની દેખરેખ હોય છે.

(૫) વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ખાતું : આ ખાતાનો સલાસદ રેલ્વે, તાર, ટપાલ બંદરો, વહાણવટું, કારખાનાં, ને દેશના હુન્નર ઉદ્યોગો વગેરે પર દેખરેખ રાખે છે.

(૬) કેળવણી ને જાહેર સુખાકારી ખાતું : કેળવણી, જાહેર સુખાકારી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વગેરે બાબતો પર પ્રાંતિક સરકારની નીતિ તપાસી સુચનાઓ કરે છે. પ્રાંતોમાં કેળવણી ખાતું પ્રધાનતા હાથ નીચે હોય છે. હાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન ખાતાનો મોટામાં મોટો વહીવટી અમલદાર હોય છે. તેના હાથ નીચે ઇન્સ્પેક્ટરો નીમાય છે. દરેક જિલ્લામાં એક સરકારી હાઇ સ્કૂલ રાખવામાં આવે છે. પ્રાથમિક કેળવણી લોકલ બોર્ડ અને સુધરાઇઓને સોંપાઈ છે. જેઓ તેમના દ્વારા શિક્ષણ-સંસ્થા ચલાવે છે, તેમને સરકાર દર વરસે નિયમ મુજબ ગ્રાન્ટ આપી મદદ કરે છે.

(૭) ન્યાય ખાતું : આ ખાતું હિંદી ધારાસભા તરફથી કાયદાના ખરડા ઘડે છે. ધારાસભાની મદદથી દેશને માટે જે જે કાયદાઓ ઘડાય છે, તેનો અમલ કરવાનું કામ વહીવટી અમલદારોનું છે. આ અમલ બરાબર થાય છે કે કેમ તે જોવાનું કામ ન્યાય ખાતાનું છે. પ્રખતે યોગ્ય ઇન્સાફ મળે એ હેતુથી દરેક પ્રાંતમાં ન્યાયની અદાલતો હોય છે. પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં High Court વડી અદાલત રાખવામાં આવે છે. એમાં વધુમાં વધુ ૨૦ ન્યાય મૂર્તિઓ નીમાય છે. તેઓ વહીવટી અમલદારોથી સ્વતંત્ર હોઇ નિષ્પક્ષપણે ન્યાય આપે છે.

અદાલતો દિવાની ને ફોજદારી બે બંતની હોય છે. માલમીલકત અંગેના સવળા ઝઘડા દિવાની ને મારફાડ-તોફાન વગેરેના ઝઘડા ફોજદારી અદાલતમાં જાય છે. દરેક જિલ્લામાં એક કોર્ટ હોય છે. તેના ઉપરીને

ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ કહે છે. તે દીવાની ને ફાજદારી ગુન્હાઓની તપાસ કરે છે. ફાજદારી ગુન્હાઓની તપાસ કરે ત્યારે તેને સેશન્સ જજ કહેવામાં આવે છે. પંચ-જૂરીની મદદથી તે ઇન્સાફ તોળે છે.

એના હાથ નીચે બીજા સબજજે-મેજિસ્ટ્રેટ વગેરે હોય છે. તે દરેકને જુદી જુદી સગ્ન ને હંડ કરવાનો અધિકાર હોય છે. જીલ્લાનો કલેક્ટર ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે કામ કરી શકે છે. વળી મોટા શહેરોમાં એનરરી મેજિસ્ટ્રેટ પણ રાખવામાં આવે છે. ઇલાકાની સબજા કોર્ટોના કામ ઉપર હાઇ કોર્ટ દેખરેખ રાખે છે.

(૮) ખેતીવાડી ખાતુઃ જમીન મહેસુલ, ખેતી સંબંધી શોષખોજો, દુકાળ નિવારણ, નહેરો, તથા જાહેર મકાનોનાં બાંધકામ વગેરે બાબતો આ ખાતાના પ્રધાનને હસ્તક હોય છે.

આ ઉપરાંત દેશના વહીવટમાં પ્રજા ભાગ લઇ શકે અને ધીમે ધીમે રાજકારોબારની તાલીમ હાંસલ કરે એ ઉદ્દેશથી સરકારે હમણાં સ્થાનીક સ્વરાજ્યનું ખાતું ખોલ્યું છે. આથી મોટા શહેરો માટે સુધરાઈ-મ્યુનીસીપાલીટી તથા ગામડાઓ માટે લોકલ બોર્ડો સ્થપાઈ છે. ચીફ ઓફીસર, લોકલ બોર્ડ ઓફીસર, હેલ્થ ઓફીસર વગેરે ઇજનેર વગેરે અમલદારો રાખી એ વહીવટ કરે છે દીવા બત્તી, પાણી પુરું પાડવું, દવાખાનાં ચલાવવાં, પ્રાથમીક કેળવણી આપવી, શીતળા કલાવવા, જન્મ-મરણની નોંધ રાખવી, આરોગ્ય તપાસ રાખવી; ખર વેરો, ઓકટ્રોઇ, પાણી, ગટર વેરો, જમીન મહેસુલ વગેરે આવકનાં સાધનો તેમને હસ્તક સોંપાયાં છે. સ્થાનીક સ્વરાજ્યનાં ખાતાઓની દેખરેખ પ્રધાનને હસ્તક હોય છે.

(10) What do you know about the Federal Government?

હિંદનાં રાજતંત્રના બે વિભાગ છે. એક હોય ગવર્નમેન્ટ અને બીજી ઇન્ડિયા ગવર્નમેન્ટ. ઇન્ડિયા ગવર્નમેન્ટના બે ભાગ છે. (૧) મધ્યવર્તી સરકાર Federal Government (૨) પ્રાંતીક સરકાર Provincial Government.

મધ્યવર્તી સરકારનો મુખ્ય અમલદાર ગવર્નર જનરલ છે. તેની નીમણુંક ઇંગ્લાંડના શહેનશાહ વડા પ્રધાનની સલાહ મુજબ કરે છે. તેને વહીવટ કરવામાં મદદ કરવા માટે એક નવ સભ્યોની કારોબારી સભા છે. ગવર્નર જનરલ તે સભાનો પ્રમુખ છે. બહુમતીયા આ સભાનું કામ થાય છે. જોઈતા કાયદા ઘડવા એક ધારામંડળ છે. એ બે ગૃહનું બનેલું છે (૧) લોક સભા Legislative Assembly (૨) રાજ સભા Council of State. લોક સભામાં ૧૪૪ સભ્યો છે. તેમાં ૧૦૩ ચૂંટાયેલા ને બાકીના નીમાયેલા છે. રાજસભાના કુલ ૬૦ સભ્યોમાંથી ૩૩ ચૂંટાયેલા ને ૨૭ નીમાયેલા છે. ધારાસભાની મંજૂરીથી ખર્ચ માટેની રકમની માગણી ફક્ત લોકસભા પાસે રજુ થાય છે. લોકસભા આ માગણી મંજૂર કરે, ન કરે, અગર એમાં ઘટાડો પણ કરી શકે. હવે જ્યારે Federation સંયુક્ત રાજતંત્ર અમલમાં આવશે ત્યારે મધ્યવર્તી સરકાર સ્વતંત્ર રાજ્યોના વહીવટી ખાતામાં માથું મારશે નહિજ તેમજ સ્વતંત્ર રાજ્યની સરકાર મધ્યવર્તી સરકારના કામકાજમાં દખલ કરશે નહિ. આવું બંધારણ ઇંગ્લાંડમાં છે. દિલ્હી પ્રતિને ૧૯૩૫ ના કાયદાથી પ્રતીક સ્વરાજ્ય આપી સ્વતંત્ર બનાવ્યા છે. આથી સંરક્ષણ, આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ વગેરે ખાતાંઓ ગવર્નર જનરલના અંગત રખાયાં છે. આ ખાતાંનો વહીવટ મધ્યવર્તી ધારાસભાને જવાબદાર નથી, પણ દિંદી વજીર ને પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે. આ સિવાયનાં ખાતાંઓનો વહીવટ એ પ્રધાનોની સલાહ મુજબ કરશે તેમ છતાં એવા ખાસ સંજોગોમાં ગવર્નર જનરલની હકુમત પ્રધાનોને સોંપાયલાં ખાતાંઓમાં પણ ચાલશે. જેમકે : (૧) દિલ્હીમાં સુલેહ શાંતીના થતા લાગતી અટકાયત (૨) મધ્યવર્તી સરકારની નાણા વિષયક સ્થિરતા અને આંદનું સંરક્ષણ (૩) જાહેર નોકરોના હિત ને હકનું રક્ષણ કરવું (૪) લઘુમતી કામનું હિત જાળવવું (૫) દેશી રજવાડાઓના માન ને હક્ક જાળવવા. (૬) બ્રીટન-અર્માં કે દિલ્હી સાથેના વેપારના હિત તૂટતાં અટકાવવાં.

(11) Give an account of the ordinary & extraordinary powers of the Governor General.

દર વરસે ૨,૫૬૦૦૦ રૂપીઆનો ગંજવર પગાર મેળવતો આ અમલદાર દિંદો સર્વોપરિ અધિકારી ગણાય છે. આ પગાર ઉપરાંત એને મહેમાનગીરીઓ, મુસાફરીઓ, ખાધાખોરાકી વગેરે બીજા અર્થો પણ હિંદી તીજેરીમાંથી અપાય છે. જો કે રાજકીય દૃષ્ટિએ એનું સ્થાન હિંદી વજર કરતાં બીજે નંબરે છે, કારણ કે તેના હુકમે માનવા તે બધાએલો છે.

પોતાની ખાસ જવાબદારીને પહેંચી વળવા તે શહેનશાહ તરફથી મળેલા સૂચનાપત્રને આધારે પ્રધાનોની નીમણુક કરે છે, પ્રધાન મંડળની સભામાં પ્રમુખસ્થાને બેસે છે, ધારાસભાના બંને ગૃહને તે બેઠક માટે બોલાવવાની, સંબોધવાની, મોકુફ રાખવાની, (લોક સભાને) ખરખાસ્ત કરવાની અથવા તેની મુદતમાં વધારો કરવાની સત્તા ધરાવે છે. વડી ધારાસભાએ પસાર કરેલો ખરડો તેની સહી વડેજ કાયદાનું રૂપ લઇ શકે છે. આવો પસાર કરેલો ખરડો તે ધારાસભાને ફરી વિચાર કરવા માટે મોકલી શકે છે અથવા તેના પર શહેનશાહની સંમતી મેળવવા અનામત રાખી શકે છે. એકાએક ઉપસ્થિત થતા સંજોગોને પહેંચી વળવા તે વટહુકમ Ordinances બહાર પાડી શકે છે. તેને કારોબારી સભાનો ઉપપ્રમુખ તેના સભાસદો, અને કાઉન્સિલ એફ સ્ટેટના પ્રમુખને નીમવાની સત્તા હોય છે. હિંદી સુન્દેશાંતી બેખમાય એમ લાગે ત્યારે તે કારોબારી સભાની વિરુદ્ધ પગલાં ભરી શકે છે. વાઈસરોય તરીકે તે ગુન્હેગારોને મારી આપી શકે છે, તથા દેશી રાજાઓનાં નજરાણાં પણ સ્વીકારી શકે છે. પરદેશ ખાતાની નીતિ તે પોતાની ઇચ્છા મુજબ બદલી શકે છે. નાણા સંબંધીના કાંઈ પણ ખરડો એની સંમતી વગર ધારાસભામાં રજુ થઈ શકતો નથી. રજુ થયા બાદ પસાર થયા પછી પણ એની સહી થયા વિના તે કાયદો ગણી શકાતો નથી. આવકના ૩૦ ટકા જેટલા અર્થ ઉપર જ ધારાસભાનો અંકુશ હોય છે. આ અર્થમાંથી હિંદી ખજાનચી કાંઈ અર્થની રકમ માગે ને ધારાસભા તે માંગણી નામંજુર કરે તો થણુ ગવર્નર જનરલ તેને પોતાની ખાસ સત્તાથી મંજુર કરી શકે છે.

કોઈ કર વધારવાની, કે નવા કરો નાખવાની ખગનચીની સૂચના ધારાસભા નામંજુર કરે તો ગવર્નર જનરલ પોતાની સત્તાથી તેને બદલી આપી શકે છે.

મધ્યવર્તી સરકારનાં જવાબદાર ખાતાઓનો વહીવટ ચલાવવા તે વધુમાં વધુ દશ પ્રધાનોની નીમણુક કરે છે (આ પ્રધાનો ધારાસભામાં ચૂંટાઈને આવેલા પક્ષોમાંથી જે પક્ષ વધુમતી ધરાવતો હોય તેમાંથીજ નામવામાં આવે છે. અને તેમની સામે ઠપકાની કે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થાય તો તેમણે તેમની જગ્યાઓનું રાજીનામું આપવું પડે છે)

મહંસુલ, ધર્મ, લશ્કર, નૌકાસેન્ય, વગેરેના ખર્ચ કે દેશી ને પરદેશી રાજ્યોના સંબંધ વિષેનો કોઈ ખરડો ગવર્નર જનરલની પ્રથમ મંજૂરી સિવાય ધારાસભામાં દાખલ કરી શકાતો નથી.

નવા કાયદા પ્રમાણે ગવર્નર જનરલ પોતાના કાયદા લડી શકે છે તે Governor General's Acts કહેવાય છે

(12) Describe the Federal Assembly, Federal Council and Legislative Powers

લોકસભા Federal Assembly ની મુદત પાંચ વરસની છે. એના સભ્યો ૩૭૫ છે. તેમાંથી ૧૨૫ જેટલા દેશી રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ છે રાજસભા કાયમનું ગૃહ છે. તેમાંથી દર ત્રણ વરસે ત્રીજા ભાગના સભ્યો નિવૃત્ત થાય છે. એમાં ૨૬૦ સભ્યો છે. તેમાં ૧૫૦ બ્રીટીશ હિંદના પ્રતિનિધિ. ૧૦૪ જેટલા દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિ ને ૬ ગવર્નર જનરલે બ્રીટીશ હિંદમાંથી પસંદ કરેલા સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે. અને ગૃહને કારોગારી, ધારાવિષયક ને નાણા સંબંધીના દક સરખા છે. મધ્યવર્તી સરકારના વહીવટ અંગે જરૂરી કાયદા માટે અને ગૃહો ખરડો પસાર કરે છે. ધારાસભા પ્રાંતના કોઈપણ અગત્યના ખાતાનું વહીવટ સંબંધમાં પોતાનો મત દર્શાવવા દરાવ Resolution પસાર કરી શકે છે કારભાર પર અંકુશ રાખવા અને ગૃહના સભ્યો પેટા સવાલો પૂછી શકે છે. અગત્યના પ્રશ્ન પર ચર્ચા માટે સભા મોકુફીની રખાસ્ત Adjournment motion રજુ કરી શકે છે. ઠપકાની દરખાસ્ત લાવી પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવાની દરજ પાડી શકાય

છે. અંદાજપત્ર પર ચર્ચા કરી શકાય છે. ધારાસભાની મંજૂરીથી અર્થવાની રકમની માગણી મંજૂર, નામંજૂર અગર એમાં ઘટાડો કરી શકાય છે. બંને ગૃહને પોતપોતાનો પ્રમુખ ચૂંટવાનો અધિકાર છે. લોકસભાનો પ્રમુખ “સ્પીકર” કહેવાય છે. રાજસભાનો પ્રમુખ “પ્રેસીડેન્ટ” કહેવાય છે.

(13) Describe fully the Constitution of the Provincial Executive, Governor's powers and Council of Ministers.

ઈ. સ. ૧૯૩૫ ના કાયદા મુજબ મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, પંજાબ સિંધ, બિહાર, ઓરિસ્સા, આસામ, સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્ય પ્રાંતો ને વરાહ અને વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત એમ ૧૧ પ્રાંતો ગવર્નરના પ્રાંતો કહેવાય છે. પ્રાંતીક કારોબારી સરકાર ગવર્નર અને તેના પ્રધાન મંડળની Cabinet બનેલી છે. જવાબદાર રાજતંત્ર Provincial Autonomy સોંપાયા પછી બધાંજ ખાતા પ્રધાનોને સોંપાયાં છે. ખાસ જવાબદારીના વિષયો સિવાય ગવર્નર આ પ્રધાનોની સલાહ મુજબ વર્તે છે. નવા કાયદા પ્રમાણે પ્રાંતનો વડો અમલદાર હવેથી ગવર્નર જનરલની સત્તા હેઠળ નથી પણ પોતાના પ્રાંતમાં તે શહેનશાહનો પ્રતિનિધિ બન્યો છે. પ્રાંતીક સરકારનાં તમામ ખાતા લોકોના પ્રતિનિધિની બનેલી ધારાસભાને જવાબદાર રહે તેના પ્રધાનોને સોંપાયાં છે. છતાં ખાસ સંજોગોમાં પોતાની જવાબદારીને પરોંચી વળવા પ્રાંતનો વડો અમલદાર ખાસ પગલાં ભરે ત્યારે તે ગવર્નર જનરલ, હિંદી વજીર તથા બ્રીટીશ પાર્લમેન્ટને આધીન રહે છે. વળી પોલીસ ખાતાનાં વહીવટ પર તેમજ હિંદી સનંદી નોકરીના અમલદારો, સંબંધમાં ધારાસભા પાસે નહીં જેવી સત્તા છે. નાણાની બાબતમાં પણ ધારાસભાને સંપૂર્ણ કાબુ નથી.

ગવર્નરની નીમણૂક પાંચ વરસ માટે હોય છે. પગાર અને દરજ્જાની બાબતમાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને બંગાળાના ગવર્નરો બીજા પ્રાંતોના ગવર્નરો કરતાં મોટા ગણાય છે (૧) પ્રાંતના કાષ્ઠપણુ ભાગમાં સુલેહશાંતીનો ભાગ થતો અટકાવવો (૨) લઘુમતી કામના હિતનું રક્ષણ કરવું. (૩) જાહેર નોકરીના હક અને હિતનું પાલન કરવું. (૪)

દેશી રાજકર્તાના અધિકાર ને માનમરતબો જળવવા વગેરે બાબતોમાં ગવર્નરની ખાસ જવાબદારી ગણવામાં આવી છે. પ્રાંતનો સઘળો વહીવટ ગવર્નરના નામથી ચાલે છે ને તે પ્રાંતનો પ્રતિનિધિ ગણાય છે.

ગવર્નર પ્રાંતોના પ્રધાનોની નીમણુંક કરે છે. પ્રધાનમંડળની સભાને પ્રમુખપદે બેસે છે. પ્રધાનોને ખાતાં વહેંચી આપે છે. ધારાસભાની બેઠક બોલાવે છે બંને ગૃહોને બોલાવે, મોકુફ રાખે ને લોકસભાને બરખાસ્ત પણ કરે છે. ધારાસભાએ પસાર કરેલો ખરડો કાયદા તરીકે કોઇ પણ મંજૂર થતાં પહેલાં તેની સહી લેવાય છે. કેટલીક બાબતોમાં ખરડો રજુ કરતાં પહેલાં તેની પ્રથમથી પરવાનગી લેવી પડે છે. તેનું પણ વટહુકમો Ordinances ખાસ સંજોગોમાં કાઢવાની પૂરેપૂરી સત્તા છે. એ પણ ગવર્નરનો કાયદો Governor's Act થી શકે છે. કોઇ પણ પોલીસ કાયદો ગવર્નરની સંમતી વગર ફેરવી કે નાબૂદ કરી શકાતો નથી. રાજવહીવટનું તંત્ર અંધ પડી જાય એવે કટોકટીને પ્રસંગે ગવર્નર જાહેરનામું બહાર પાડી અંધા પ્રાતિક વહીવટ પોતાને હસ્તક લઇ શકે છે આ જાહેરનામું તે ૩ વરસ સુધી લાંબાવી શકે છે. તેની નકલ સેક્રેટરી આફર ટેટને મોકલવી પડે છે. દર વર્સે અંદાજપત્ર તૈયાર કરાવી ધારાસભા સમક્ષ તે રજુ કરાવે છે. લોકસભાએ ના મંજૂર કરેલા માંગણી તે પોતાની ખાસ સત્તાથી મંજૂર કરી શકે છે. એ વધુમતી ધરાવતા પક્ષનો આગેવાન પ્રધાન મંડળ (Council of Ministers) રચવા ના પાડે તો ગવર્નર બીજા પક્ષના આગેવાનની સલાહ મુજબ કામ ચલાઉ Internal પ્રધાન મંડળ નીમે છે. પ્રધાનોની અમુક સંખ્યા કાયદાથી કરી નથી. મુખ્ય ઇલાકાના પ્રધાન મંડળમાં હાલ સાત પ્રધાનો છે. ધારાસભાએ નક્કી કરેલા પગાર પ્રધાનોને મળે છે. પ્રધાનો પોત પોતાનાં કામ માટે સંયુક્તપણે ધારાસભાને જવાબદાર છે. મુખ્ય પ્રધાનની સલાહથી ગવર્નર પ્રધાનોને ખાતાં વહેંચી આપે છે. પ્રાંતના વડા પ્રધાનને Chief Minister ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન જેટલી સત્તા નથી.

(14) Describe the composition of the Bombay Legislative Council and Assembly under the act of 1935.

ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના હિંદી કાયદાથી મુંબઇ, મદ્રાસ, સંયુક્તપ્રાંત, બિહાર ને આસામમાં બે ધારાસભાઓ (૧) વરિષ્ઠ ધારાસભા Legislative Council અને (૨) લોકસભા Legislative Assembly સ્થાપવામાં આવી છે. બાકીના બીજા પ્રાંતોમાં ફક્ત લોકસભા જ રાખવામાં આવી છે. લોકસભાના બધા સભ્યો ચુંટાયલા હોય છે. જ્યારે વરિષ્ઠ ધારાસભામાં કેટલાક સભ્યો સરકાર તરફથી નીમાયલા nominated હોય છે.

મુંબઇની લોકસભા ૧૭૫ સભ્યોની બનેલી છે. જેમાં ૧૧૫ સામાન્ય હિંદુઓ તથા દરિજનો માટે, ૨૯ મુસલમાનો ૮ યુરોપીયનો તથા ખ્રીસ્તીઓ, ૬ સ્ત્રીઓ, ૭ વેપાર ઉદ્યોગો માટે, ૭ મજૂર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ, ૨ જમીનદારો, ૧ યુનીવર્સિટી, ૧ પછાત વર્ગ વગેરે બેઠકો છે. સાધારણ રીતે એની મુદત પાંચ વરસની છે, છતાં ગવર્નરને એ મુદત પહેલાં એને વીસર્જન કરવાનો અધિકાર છે. લોક સભા પોતાનો પ્રમુખ પોતે ચૂટે છે.

દરેક પ્રાંતમાં સભાસદોની સંખ્યા કેમી ધારણ પર જુદી જુદી છે. મુંબઇ વરિષ્ઠ સભામાં ૨૯-૩૦ બેઠકો છે. તેમાં ૨૦ સામાન્ય ૫ મુસલમાન, ૧ યુરોપીયન ને જોખમાં જોખ ૩ ને વધુમાં વધુ ૮ સભાસદો ગવર્નર તરફથી નીમાય છે. આ બેઠક સ્થાયી છે. એના ત્રીજા ભાગના સભાસદો દર ૩ વરસે ફારેગ થાય છે એમ ઠરાવ્યું છે. નાણા સિવાય બીજા ઠરાવો આ સભામાં રજુ થઇ શકે છે.

(15) Is it true that the Executive has been made responsible to the Legislature? Describe the powers of the Provincial Legislature.

૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે દરેક પ્રાંતોને તેમને લાગતા કાયદાઓ ધડવાની સત્તા તેમની ધારાસભાઓને આપેલી છે. ફેડરલ વિષય પર આ ધારાસભા ગવર્નર જનરલની સંમતી વગર ચર્ચા કરી શકે કે કાયદો ઘડી શકે નહિ. આથી નાણા વિષયનો ખરડો નીચેની સભામાં દાખલ કરી શકાય. દરેક ખરડો બંને ધારાસભામાંથી પસાર થવો જ જોઈએ. નીચલી ધારાસભા અમુક ખરડો પસાર કરી ઉપલી વરિષ્ઠ ધારાસભામાં ચર્ચા ને મંજૂરી માટે મોકલે છે. જો એક વરસ સુધીમાં

એ ખરડો ગવર્નર પાસે સંમતી માટે મોકલવામાં આવે નહિ તો ગવર્નર અને ધારાસભાઓના વિભાગોની ભેગી બેઠક બેલાવી તેમની સંમતીને બહુમતીને માન આપી કામ લે છે. કોઈ પણ ખરડો વરિષ્ઠ ધારાસભામાં પસાર થયો હોય તે નીચલી ધારાસભા તેને પસાર કરે નહિ તો તે કાયદાનું સ્વરૂપ લઈ શકે નહિ. અને સભામાંથી પસાર થયા પછી જ ગવર્નરની સંમતીથી ખરડો કાયદાનું સ્વરૂપ પામે છે પ્રતીક ધારાસભાના દરેક કાયદો પ્રથમ ગમે તે એક ગૃહમાં ખરડો રૂપે રજુ થાય છે. ત્યાં ત્રણે વાચનમાંથી પસાર થયા બાદ તેને બીજા ગૃહમાં મોકલવામાં આવે છે આ ગૃહમાં પણ ત્રણે વાચનમાંથી તે પસાર થયા બાદ તેને ગવર્નરની મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવે છે. અને ત્યાંથી મંજૂરી મળ્યા બાદ તે કાયદો રૂપે બહાર પડે છે. જો ખરડો બેઠક સભામાંથી પસાર થાય છતાં ગવર્નર સંમતી ન આપે તો તે નકામો બન્યો છે. અગર તો ગવર્નર ગવર્નર જનરલની સંમતી માટે તે મુન્નતવી રાખ્યા, કે સુધારા વધાન સાથે પાછો મોકલવા સત્તા ધરાવે છે.

કાયદો બહુ ઊંચાં ધારાસભા સવાલો પૂછી દરેક ખાતાના વહીવટ સંબંધી જરૂરી બાતમી મેળવી શકે છે. સરકારનાં કામ પ્રત્યે દરેક કરી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવી શકે છે. સરકારનાં કામ તરફના પસંદગી બતાવવા પ્રધાનો પર ઠપકાની દરખાસ્ત પસાર કરાવી તેમને તેમના હોદ્દાના રાજીનામા આપવાની ફરજ પાડે છે. નાણાંના અંદાજપત્ર “બજેટ” પર સામાન્ય ટીકા કરવાનો અધિકાર અને ગૃહના સભ્યો ધરાવે છે, પણ (મત આપવાની નહિ) સરકારે ખર્ચવાના નાણાંની માગણી ફક્ત લોક સભામાં જ કરવામાં આવે છે અને તેની મંજૂરી મળેથી સરકાર મોટા ભાગનાં નાણાં વાપરી શકે છે.

પ્રધાન મંડળ જ્યાં સુધી નીચલી ધારાસભાનો વિશ્વાસ તેનામાં હોય ત્યાં સુધી જ સત્તા પર રહી શકે છે તેના સભ્યો બહાર હોતના સવાલો પૂછે છે, કોઈ અગત્યના પ્રશ્ન પર સરકારનું ધ્યાન ખેંચવા સભાનું કામ બંધ કરવાની દરખાસ્ત Motion of Adjournment પણ લાવી શકે છે.

વળી ગવર્નરના પગાર ને ભથ્થાં પર પણ ચર્ચા થઈ શકતી નથી. અંદાજપત્રમાં માગવામાં આવેલી રકમો મંજૂર-નામ જુર કરવાની કે

ઘટાડવાની સત્તા નીચલી ધારાસભાની છે, પણ વરિષ્ઠ ધારાસભાને તેની કાંઈ સત્તા નથી. નીચલી ધારાસભાએ નામંજુર કરેલી કે ઘટાડેલી કોઈપણ ખર્ચની રકમ ગવર્નર પોતાની ખાસ જવાબદારીને અસામાન્ય સત્તાથી નાબુદ કરી શકે છે.

(16) Give the complete Provincial Legislative list :

(૧) જાહેર વ્યવસ્થા Public order (૨) ન્યાય ખાતુ (૩) રેલ્વે ને ગામડાંની પોલીસ (૪) કેદખાના Prisons (૫) પ્રાંતનું રાષ્ટ્રીય દેવું Public debt of the Province (૬) પ્રાંતિક જાહેર નોકરી ને કમીશન (૭) પ્રાંતિક નોકરોને આપવાનું પેન્શન (૮) પ્રાંતમાં આવેલી જમીન, મકાનો વગેરે (૯) લાયબ્રેરી, મ્યુઝીઅમ અને બીજી પ્રાંતિક સરકારના હાથ નીચેની જાહેર સંસ્થાઓ. (૧૦) જાહેર તંદુરસ્તી (૧૧) કેળવણી (૧૨) વ્યવહારના માર્ગો (૧૩) ખેતીવાડી (૧૪) જંગલો (૧૫) પ્રાંતમાં આવતા હુનર-ધંધા (૧૬) માદક પદાર્થો (૧૭) ગરીબાઈ ને બેકારી નિવારણ (૧૮) મહેસુલ (૧૯) પેદાશ પર જકાત (૨૦) ખાણોની આવક ઉપર કર (૨૦) મુડી પર કર (૨૧) પ્રાણી અને નહેરો (૨૨) ધર્મશાળાઓ ને ધર્મદા સંસ્થાઓ (૨૩) શિકાર ને જુગારની જગાઓ (૨૪) વાહનો પરનો કર (૨૫) સ્ટેમ્પ ટ્રી (૨૬) મેજ શોખના-સીતેમા-નાટક વિલાસના સાધનો વગેરે પરના જકાત (૨૭) ટોલ (૨૮) આયાત પરની જકાત વગેરે નાની મોટી લગભગ ૫૪ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

(17) What do you understand by : (1) Federal Railway Authority, (2) States of India, (3) Local Self Government.

અ Federal Railway Authority: હિંદુસ્તાનમાં દોડતી રેલ્વે અમુક એક જ કંપનીની માલિકીની નથી. અમુક સરકારની તો અમુક દેશી રાજ્યોની માલિકીની છે. આથી કંપનીઓમાં ખોટી હરીફાઈ ને ઈર્ષા થવાનો હંમેશા સંભવ રહેતો હોવાથી ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ તમામ રેલ્વેઓનું એક વ્યવસ્થા મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. એ

મંડળ દેશની રેલ્વે, ખેતી, વેપાર દુનર ને લોકહીતનાં કામમાં મદદ કરે છે. જેમ બને તેમ ઓછા અકસ્માત થાય એની સંભાળ રાખે છે. રેલ્વેઓ વચ્ચેની હરીફાઈ દૂર કરે છે. જુની જુની કંપનીઓ વચ્ચેની તકરારોનો અંત લાવવાની સત્તા ગવર્નર જનરલને આ મંડળના પ્રમુખ તથા ખીજા બે ન્યાયાધીશોની મદદથી આપવામાં આવી છે. રેલ્વેનો વિષય ગવર્નર જનરલની અસાધારણ સત્તામાં આવી ગય છે. એના ઉપર ધારાસભાઓનો અંકુશ નથી. આ મંડળની સામે ફેડરલ કોર્ટમાં દાવો નોંધાવી શકાય છે.

જ States of India : હિંદના દેશી રાજ્યો :

હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ દેશી રાજ્યો આવેલાં છે જેમાં વડોદરા, નીઝામ મહેસુર, ને કાશ્મીર વગેરે મોટાં ગણાય છે. આવાં મોટાં રાજ્યોમાં હિંદી સરકાર તરફથી એક રેસીડેન્ટ રાખવામાં આવે છે જે રાજ્યના કારભાર પર દેખરેખ રાખે છે.

નાનાં નાનાં રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાને પોલિટીકલ એજન્ટ નીમવામાં આવે છે. આ એજન્ટો પ્રાંતીક સરકારોના તાબામાં હોય તો પ્રાંતના ગવર્નર સાથે અને વડી સરકારના તાબામાં હોય તો તે ગવર્નર જનરલ સાથે સંબંધ રાખે છે. સધળા દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો ચર્ચવા નરેન્દ્ર મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. હવે પછી વડી ધારાસભામાં બ્રિટીશ હિંદના ને દેશી રાજવાડાઓના પ્રતિનિધિઓ એક સાથે બેસશે જેવા સમસ્ત હિંદ માટે એકજ પ્રકારના કાયદા ઘડી શકાશે.

ક Local Self Government સ્થાનીક સ્વરાજ્ય :

આ સંસ્થાના બે ભાગ પડે છે. (૧) શહેરના વહીવટ માટેની સંસ્થાઓ. Urban Local Bodies (૨) ગ્રામવિભાગ માટેની સંસ્થાઓ Rural Local Bodies.

મ્યુનીસીપાલિટી, પોર્ટ ટ્રસ્ટ, અને હમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ વગેરેની શહેર વિભાગની સંસ્થામાં સમાવેશ થાય છે. જિલ્લા લોકલબોર્ડ, તાલુકા લોકલબોર્ડ અને ગ્રામ પંચાયત વગેરે ગ્રામ વિભાગની સંસ્થાઓ કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના સંસ્થાઓને જુદાં જુદાં બે જાતનાં કામે કરવાનાં હોય છે-ફરજિયાત ને મરજિયાત. શહેર સુખાકારી જાળવવી, પ્રાથમીક કેળવણી માટે શાળાઓ સ્થાપવી ને નભાવવી, સ્વચ્છ પાણી

ફૂરં પાડવું, રસ્તા તથા મહોલ્લાઓમાં પાણી છંટાવવું, દીવા બત્તી તરાવવી, શીતળા ટંકાવવા, આગ બુઝાવવી, મુઠ્ઠાને બાળવા કે દહનાવવા વ્યવસ્થા કરવી, રોગમરડી અટકાવવા, જન્મ મરણની નોંધ રાખવી, રસ્તા બંધાવવા તથા સુધારવા વગેરે મ્યુનીસીપાલિટીનાં ફરજિયાત કામો છે. વળી આ ઉપરાંત નાણું હોય તો શહેરીઓ માટે આરામના સ્થાનો ખોલવાં, ગાયઝેરી ને સંઘરૂં સ્થાનો નિર્માણવાં, ધર્મશાળાઓ, ટાંકાઓ, કુવાઓ બંધાવવાં, પ્રદર્શનો ભરવાં, માધ્યમીક ને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સગવડ કરવી વગેરે.

આ બધાં પહેલ્યી વળવા તેમને આવક માટે નળવેરો, જળરૂ વેરો, ધરવેરો, જકાત, વગેરે કરો ઉધરાવવાની સત્તા છે. આમવિભાગના બધાં માટે મહેસુલ સાથે એક રૂપિયે એક આના પ્રમાણે 'લોકલ ફંડ' ઉધરાવાય છે. વળી આ બંને સંસ્થાઓને પ્રાંતીક સરકાર પણ મદદ કરે છે. જરૂરી મોટા બધાંનાં કામ કરવા માટે સરકારની આગળથી મંજૂરી મેળવી આ સંસ્થાઓ (લોન વગેરે કાઢી) બ્યાજે નાણું પણ લઈ શકે છે.

ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ એમાં બીરાજે છે. આ સંસ્થા પોતાના વહીવટ માટે પેટા કાયદા ઘડી શકે છે. ચાક્ર ઓશીસર, એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓશીસર, ઇજનેર વગેરે અમલદારોની નોમિનલ સરકારની મંજૂરીથી કરે છે. દર વર્સે આ સંસ્થાઓનો હીસાબ સરકારી ઓડીટર તપાસે છે, ને ચોખ્ખી ટીકા કરે છે. કારભાર બગડેલાં હાગતાં સરકાર સંસ્થાને બરતરફ કરી પોતાને હસ્તક ચાર્જ લઈ શકે છે.

મુખ્ય ઇલાકામાં ૨૬ જિલ્લા લોકલ બોર્ડો છે. એના સભાસદો પ્રજા ચૂંટે છે. જે જિલ્લાને સરકારે પ્રાથમીક કેળવણી સોંપેલી છે, તેવા જિલ્લાની કેળવણી પર દેખરેખ રાખવા સ્કુલબોર્ડ હોય છે.

તાલુકા લોકલબોર્ડો ગામડાનો વહીવટ સંભાળે છે. એમાં પણ પ્રજા પ્રતિનિધિઓ બેસે છે. કુવાઓ તથા રસ્તા સમરાવવાનું, ઝાડો રોપાવાનું, આરોગ્ય, દવાખાના ને કેળવણી સંબંધી દેખરેખ રાખવાનું કામ તેમને કરવાનું હોય છે.

Most Useful Books for Std. VI

Test Papers in Algebra	by Gandhi ..		
Key to	(,, ,,)	..	
Exercises in Geometry	(,, ,,)	..	
Elementary Trigonometry	(,, ,,)	..	
Facts & Formular in Chemistry	(,, ,,)	..	
પર્યાય વિજ્ઞાન અને રસાયણ શાસ્ત્ર (પ્રશ્નોત્તર રૂપે)		..	
નિબંધમાળા (કૃતમુદ્રીઆ અને ઠક્કર)	... ..	..	
સરળ ગુજરાતી વ્યાકરણ.	(,, ,,)	... ..	૦-૧૦-૦
ભાષાંતર જોડણી અને સમાસ	(,, ,,)	... ..	૦-૪-૦
Model English Papers with Answers	... ..	2-0-0	
Spelling Chart by Chaphekar	... ..	0-1-0	
Choice Proverbs, & Idioms	,, ...	0-4-0	
Figures of Speech by Raghavachari	... ..	0-2-0	
50 Test Papers in general English	... ..	1-8	
How & why in Geography (In Gujarati)	... ..	0-5	
સરળ મેટ્રિક્યુલેશન ભૂગોળ	... ..	૧-૨	

Can be had from —

Shree Harihar Pustakalay Booksellers
Publishers

New & Secondhand Bookseller

Tower Road, SURAT

Printed by : Govindji D. Naik. At: Shree Anav
Bandhu P. Press, Baranpuri Bhagal, Surat.

